

Carl Erasmi Dám

hans släkt och hans fajansfabrikation

av Nils Baumgardt

En berättelse om Carl Erasmi Dam, hans släkt på Bornholm och i Sverige
samt hans fajansfabrikation i Småland, främst i Boda

av Nils Baumgardt

Företal

Min Morfar var Adolf Dam, son till Carl Erasmi Dam. Jag kallar honom i min berättelse vanligen endast Morfar. Han hade från sin far övertagit Boda Fajansfabrik, som fadern grundat på 1870-talet. Boda låg i Ålems socken i Kalmar län nära den lilla köpingen Pataholm vid Kalmarsund. Under mina första 16 levnadsår, 1907-1923, vistades jag mycket i Boda, särskilt om somrarna och vid jul- och nyårstid. Jag kan naturligtvis inte minnas så långt tillbaka i tiden som till mitt födelseår 1907. Men mitt minne går i alla fall tillbaka så långt, att jag rätt väl minns Carl Erasmi Dam, som avled i maj 1912. Den miljö i Boda, som jag upplevde under mina uppväxtår, står för mig efter mera än 60 år alltså i ett förklarad skimmer. Jag har därför velat skildra denna miljö liksom fajanstillverkningen i Boda och berätta om medlemmar av släkten Dam. Under arbetets gång har jag funnit, att Carl Erasmi Dam haft en så central betydelse för släkten och fajanstillverkningen i Småland, att han kommit att framstå såsom huvudpersonen i berättelsen. Detta har jag velat markera genom formuleringen av rubriken till min berättelse.

För att få fram säkra uppgifter har jag bedrivit forskningar i kyrkböcker på landsarkivet i Vadstena och på Ålems pastorsexpedition samt i domstolshandlingar, mest lagfartsprotokoll, på landsarkivet och i Oskarshamns tingsrätts arkiv, där arkivalier förvaras för bland annat Stranda häradsrätt och Oskarshamns rådhusrätt. Jag har även forskat i Kalmar stadsbibliotek och på länslantmäterikontoret samt i mitt eget bibliotek tagit del av vad som i "Ålemsboken" berättas om Carl Erasmi Dams fajanstillverkning och vad Manne Hofren skrivit i sin bok "Pataholm" av intresse för familjen Dam i Boda. Även på andra sätt har jag bedrivit forskningar.

Om mig själv kan jag nämna, att jag varit domare och då senast häradshövding i Bollnäs domsaga 1950-1970 och därefter lagman i Bollnäs tingsrätt till sensommaren 1974, då jag avgick med pension.

Kap. 1. Förefintliga släktregister

För släkten Dam finns åtminstone fyra släktregister upprättade, nämligen:

1) den så kallade Skinnboken (Skindbogen), som påbörjades 22 dec. 1722 av Christian Pedersen Dam i Aakirkeby i samband med att han den dagen gifte sig i Nexö på Bornholm med Bertha Philipsdatter Rasch. Han fortsatte med att anteckna när hans barn föddes, och andra fortsatte att föra boken efter honom. Senaste för mig kände innehavare av boken är Dr Phil. Axel Dam, Köpenhamn, född 1905.

2) en i Rønne är 1907 tryckt liten bok med titeln "Stamtavle over FAMILIEN DAM (AAKIRKEBY), samlet og udgiven af L.Dam og N.Hansen". Båda författarna var lärare i Aaker, Aakirkeby. Denna bok bygger såvitt gäller äldre tid på avskrifter av Skinnboken. Författarna reserverar sig för möjliga fel i avskrifterna. De hade ej tillgång till originalet. De har dock även använt sig av bornholmska arkivalier och därigenom kunnat komma en generation längre bakåt i tiden än som varit möjligt med hjälp av enbart Skinnboken. Deras arkivstudier ger en viss garanti för att uppgifterna från Bornholm är i huvudsak riktiga. Deras uppgifter från Sverige synes däremot mindre tillförlitliga att döma av att de döpt om släkten Baumgardt till Baumgarten.

3) ett av Elisabeth (Lisa) Werdenhoff upprättat släktregister, dagtecknat i Stockholm 21 febr. 1927. Lisa Werdenhoff var dotter till min morfars bror Carl Ancher Dam, född i Rønne 1858. Hon gifte sig med en ingenjör Allan Werdenhoff, som hade en elektrisk firma i Stockholm med butik vid Stureplan. Familjen bodde på 1920-talet vid Skeppsbron. Lisa Werdenhoff byggde i sin stamtavla på L.Dams och N.Hansens bok från 1907 men gick därvid - såsom hon skrivit i sitt företal - endast i en rak linje från den förste kände förfadern, Peder Dam, till sin "käre farfar Carl Erasmi Dam". Hon förklarar anspråkslöst, att hennes uppställning inte skulle duga i "en vanlig slätkalender" . "Min tanke är endast" - skriver hon vidare - "att hålla reda på Farfars barn, barnbarn och barnbarnsbarn, vilka jag här med Faster Annas hjälp upptecknat". Omedelbart efter släktregistret har Lisa Werdenhoff skrivit av något som förefaller att ha varit en tidningsartikel - möjligen i Bornholms Avis- med rubriken "Dams Hotel, Lidt af Hotelets Historie". Artikeln är inte daterad men måste med hänsyn till innehållet ha skrivits efter det att Carl Erasmi Dams syster Trine Dam avlidit 9 mars 1916.

4) en av Nils Bohm upprättad och den 21 mars 1959 dagtecknad ny och förbättrad upplaga av Lisa Werdenhoffs släktregister. Den nya upplagan innehåller också kompletteringar för tiden fram till 1959. Nils Bohm har också ritat ett stamträd samt skrivit av Lisa Werdenhoffs företal och hennes artikel om Dams Hotell. Han har även i ett eget företal lämnat uppgifter om de av Carl Erasmi Dam grundade och drivna fajansfabrikerna samt om familjegravarna i Rønne och Ålem. Nils Bohm, som föddes 1920, är dotterson till morfars syster Augusta, gift Bohm. Hans mor var Karin Bohm, gift Andersson. Han har alltså antagit moderns släktnamn som ogift. När han skrev släktregistret var han yrkeslärare i Ljungby.

Jag vill här passa på att rätta ett fel i Lisa Werdenhoffs och Nils Bohms släktregister. De har uppgivit, att Carl Erasmi Dams döttrar Helena, Anna, Augusta och Maria föddes i Oskarshamn. Rätt uppgift är, att de föddes i Ålems församling (i Tillinge), vilket klart framgår av Ålems kyrkböcker.

Kap. 2. Slakten Dam i Danmark

Med stöd av huvudsakligen uppgifterna i L.Dams och N.Hansens släktregister kan följande sammanställning om slakten Dam på Bornholm göras:

- 1) Äldst av de kända förfäderna är Peder Andersson Dam, född troligen 1659 och avliden i april 1707, 48 år gammal. Han kom senast 1699 från Christiansö till Aakirkeby på Bornholm, där han sedan bodde till sin död. Han synes i Aakirkeby ha haft en aktad ställning. Han var gift med Cathrine Andersdatter, född troligen 1659 och avliden i Aakirkeby 1731. Makarna hade åtminstone fyra barn. Ett av dem var nr 2 nedan.
- 2) Christian Pedersen Dam, född på Christiansö 6/11 1695 och avliden i Aakirkeby 21/5 1750. Han var köpman och borgarkapten i Aakirkeby och blev en förhållandevis välbärgad man. Det var han som började föra Skinnboken. Den första anteckningen i boken innehåller, att han 22/12 1722 gifte sig i Nexö med Bertha Philipsdatter Rasch. Makarna fick 12 barn, det äldsta en son Peder. Se nr 3 nedan.
- 3) Peder (Christiansen) Dam, född i Aakirkeby 9/11 1723 och död där 9/7 1759. Även han var borgarkapten i Aakirkeby, och han hade vid sin död en god ekonomisk ställning. Han gifte sig 25/10 1751 med Agnete Sode, född 1728. Hon var från Nylars. Makarna fick 6 barn, yngst bland dem sonen Peder, som föddes först efter faderns död. Se nr 4 nedan.

4) Peder Christiansen Dam (alltså samma namn som fadern) döpt 10/9 1759. uppgift om födelsedag saknas. Han blev köpman i Rönne. Han avled där 10/9 1809. Han gifte sig 6/12 1786 med Anna Katrine Müller, född 4/8 1765 och avliden 4/11 1802. Hon var dotter till byskrivaren i Rönne Adolph Müller och dennes hustru Karen Sonne. Makarna fick 9 barn. Det näst yngsta var en son, som upptages under 5 nedan.

5) Adolph Müller Dam, född 4/7 1800 och avliden 20/8 1868. Han är den förste som antecknats såsom hotellägare och måste därför ha varit den som grundat Dams Hotell i Rönne. Av den utav Lisa Werdenhoff återgivna artikeln om hotellet framgår, att Adolph Müller Dams far efterlämnat dels en "ansenlig fyrlängad gård" i Rönne och dels ett större lantbruk, "Självägargården nr 20" i angränsande landsförsamlingen Knudsker. Sistnämnda gård var nästan utan byggnader och sköttes från gården i Rönne. Efter faderns död övertogs dessa egendomar av Adolph Müllers äldre bror Peder Christian, född 1788. Han avled emellertid redan 11/10 1819 och hans hustru hade dött ett år tidigare. Släktgårdarna övertogs då av Adolph Müller, som 1819 inte var mera än 19 år gammal. Han fortsatte - sägs det - driften av köpmanshandel och jordbruk samt även gästgiveri, som alltså drivits förut och som tydligen utvecklades av Adolph Müller till hotell med namnet Dams Hotell. Nyssnämnda artikel om hotellet är lika mycket en berättelse om Adolph Müller Dam, som där beskrivs som en mycket driftig man men också en utpräglad sällskapsmänniska och skicklig amatörskådespelare. Han var också under åren 1843-51 "kaemner" i Rönne, alltså domare i s.k. kämnersrätt. Sådana domstolar fanns även i svenska städer till 1849. De dömde i enklare tvistemål.

Adolph Müller Dam gifte sig 10/8 1829 med Juliane Marie Thomsen, född 29/10 1806 och dotter till en mjölnare Christian Thomsen i Vordingborg och dennes hustru Rasmine Möller. Bortsett från två barn, som avled i späda ålder, fick makarna Dam tre döttrar och en son, alla födda i Rönne. Döttrarna var:

- a) Ane Katrine, kallad Trine, född 29/4 1832 och avliden 9/3 1916,
- b) Marie Adolfine, född 15/3 1840 och avliden 3/10 1905, samt
- c) Augusta Tomasine, född troligen 1841 och avliden 6/11 1901.

Makarnas son var Carl Erasmi Dam, född 19/1 1835. Han utbildade sig i Rönne till keramiker och blev fajansmästare. Han gifte sig med Elisabeth Christine Ancher, född 25/5 1833 och dotter till godsägaren Hans Michael Ancher på Almegaard i Knudsker och dennes hustru Elisabeth Kirstine Rasch. Carl Dam och hans hustru fick två söner, Hans Adolf Christian (min Morfar) född i Knudsker 4/5 1856, och Carl Ancher, född i Rönne 3/3 1858. Senare 1858 flyttade hela familjen till Timmernabben

i Sverige, varom mera i nästa kapitel.

Christine Dam, född Ancher, hade åtminstone två bröder. Den ene var artillerilöjtnanten Johan Ancher, som blev dansk nationalhjälte genom sina insatser under dansk-tyska kriget 1864. En minnessten med hans namn finns fortfarande vid "Dübböls skansar" strax väster om Sönderborg, där den avgörande striden stod. Den andre brodern var köpmannen Hans Ancher i Rutsker. Denne fick åtminstone två söner, nämligen Richard Ancher, som omkring 1895 övertog Dams Hotell, samt den mycket berömde målaren Michael Ancher född 1849 och avliden 1927, mest känd för tavlor som skildrade Skagens fiskare och deras liv. Även Michael Anchers hustru Anna Ancher och makarnas dotter Helga var framstående konstnärer.

Efter Adolph Müller Dams död 1868 såldes affärsrörelsen och jordbruket. Däremot fortsattes driften av Dams Hotell utav hans hustru Juliane Marie med döttrarnas hjälp. Efter hennes död 2/3 1888 övertog Trine Dam ledningen av hotellet under det att hennes två systrar Marie och Augusta fick var sin roll i den dagliga driften. Både Juliane Marie Dam och Trine Dam gjorde om- och tillbyggnader under de tider då de svarade för driften vid hotellet. Omkring år 1895 överläts hotellet till förutnämnde Richard Ancher och hans hustru Marie, född Boldt. Båda hade gedigen utbildning i hotellbranschen. Richard Ancher blev också konsul i Rönne.

Enligt förbehåll vid överlåtelsen av hotellet bodde Trine Dam och hennes systrar kvar i den gamla familjebostaden inom hotellkomplexet så länge de levde. De besökte emellanåt brodern Carl Dams hem i Boda. Några fotografier finns bevarade från ett besök Trine gjorde i Boda omkring 1904. Själv minns jag, att hon besökte Boda vid ett tillfälle omkring 1913. När Trine Dam avled 1916 fanns ej andra arvsberättigade än Carl Dams avkomlingar. Det blev därför dessa som fick mellan sig dela upp hennes värdefulla lösöre, bland annat möbler, speglar och silverföremål. Dams Hotell blev under makarna Richard och Marie Anchers tid väsentligt utvidgat och förbättrat, särskilt genom omfattande om- och tillbyggnader under åren 1909-1910. Richard Ancher avled 1924. Året förut hade han och hans hustru sålt hotellet till Johannes Lyngby, som sedan drev hotellet till 1948, då han sålde det till Flemming Nisted från Köpenhamn. Denne drev hotellet till hösten 1952, då han i sin tur sålde det till Knud Hansen, vilken i allt fall 1972 alltjämt var ägare till hotellet. Johannes Lyngby har i "Bornholmske samlinger" skrivit en artikel om "Dams Hotels Historie". Ett särtryck av artikeln kom ut 1971 och innehåller bland annat ett fotografi av Trine Dam, vilket tillhandahållits av min mors kusin Rosa Nilsson, född Bohm.

Min hustru Birgit och jag turistade på Bornholm sommaren 1952 och bodde därvid på Dams Hotell, vilket då innehades av Flemming Nisted. Han visade oss omkring i hela hotellet och jag var med honom ända ner i vinkällaren, där han visade på de kraftiga grundmurarna, som sannolikt tillkommit under Adolph Müller Dams tid. Jag fick också tillfälle att besöka ett sammanträde med Rönne Rotaryklubb, som höll sina sammanträden i den del av hotellet, som varit Adolph Müller Dams familjebostad och såsom sådan Senast innehafts av Trine Dam. Den hade sedan blivit hotellets festvåning och föreföll att i stort sett icke ha berörts av de om- och tillbyggnader, som hotellet undergått. Under klubbssammanträdet berättade några av de äldre klubbmedlemmarna, att de alltjämt mindes Trine Dam och att hon varit en högt aktad dam i Rönne. Birgit och jag besökte även Adolph Müller Dams familjegrav på Rönne kyrkogård, där en gravsten angav, att på platsen begravts Adolph Müller Dam samt hans hustru och förutnämnda tre döttrar.

Adolph Müller Dam har alltså efter Trine Dams död ej haft några avkomlingar i Danmark, bortsett från avkomlingar till Carl Dams dotter Maria, som i samband med äktenskap flyttade från Sverige till Danmark men själv avled redan år 1904. Detta innebär emellertid inte, att stamfadern Peder Andersson Dam i Övrigt skulle sakna avkomlingar i Danmark. Tvärtom framgår av L.Dams och N.Hansens släkregister, att åtskilliga sådana avkomlingar måste finnas, alltså släktingar till Carl Dams släkt. Att upprätta en stamtavla, som inbegriper alla dessa släktingar, skulle vara en mycket invecklad historia.

Av en tillfällighet har jag dock kommit i förbindelse med en av dessa släktingar. Det började med, att jag omkring 1975 i en livsmedelsbutik i Linköping fann en kexförpackning med firmanamnet "Johannes Dam & Sön, Aakirkeby". Förpackningen innehöll enligt påskrift "Den bekante bornholmske Smör-Rugkiks". Jag fick genast tanken, att kextillverkarna kunde vara släktingar till mig. Men först år 1984, sedan jag köpt samma sorts kex många gånger, började jag göra efterforskningar. Jag studerade då L.Dams och N.Hansens 1907 tryckta "Stamtavle over Familien Dam, Aakirkeby". På sid. 55 fann jag en Jörgen Johannes Dam, född 11/6 1893. Han var alltså endast 14 år gammal, när stamtavlan trycktes, och det var därför naturligt, att något yrke inte angavs. Men både hans far och hans farfar hade varit bagare i Aakirkeby. Det föreföll därför som om jag var på rätt spår. Jag skrev då i november 1984 till "Firman Johannes Dam & Sön, Aakirkeby", med förfrågan om firmans Johannes Dam var identisk med den Johannes Dam, som jag funnit i släkregistret. Jag bifogade en släktutredning, grundad huvudsakligen på det registret. Redan efter några veckor fick jag svar från den son, som avsågs i firmanamnet.

Han hette Jörgen Martin Dam och han bekräftade mitt antagande om Johannes Dams identitet. Jörgen Johannes Dam, enligt släktregistret född 11/6 1893, var hans far och den som börjat tillverka rågkexen. Detta hade han börjat med 1924. Sedan Jörgen inträtt i firman omkring 1952 hade firmans namn varit "Johannes Dam & Sön". Företaget var ett traditionellt danskt bageri med sidolöpande produktion av rågkex. Produkterna såldes huvudsakligen till Sverige och man förhandlade om att sälja dem även i Canada. Jörgen berättade också i sitt brev, att fadern Johannes avlidit 1981 och att han själv nu hade som kompanjon sin son Jesper Johannes, född 1959, samt att såväl Jörgens hustru som Jespers hustru också arbetar i företaget. Brevet slutade med att Jörgen hälsade mig välkommen till Bornholm.

För att Carl Erasmi Dams avkomlingar skall kunna räkna släktskap med kextillverkarna i Aakirkeby måste man gå tillbaka till den näst äldste kände förfadern Christian Pedersen Dam, född på Christiansö 6/11 1695 och kort därefter tillsammans med föräldrarna inflyttad till Aakirkeby, där han blev köpman och borgarkapten. Det var också han som började föra Skinnboken. Från hans äldsta barn, sonen Peder Christiansen Dam, född 1725, härstammar Carl Erasmi Dam och hans avkomlingar. Johannes Dam och hans avkomlingar härstammar från Christian Pedersen Dams elfte barn, sonen Philip Rasch Dam, född 1758. Det är alltså fråga om en rätt avlägsen släktskap mellan slakten Dam i Sverige och kextillverkarna i Aakirkeby. Men det kan konstateras, att en välgjord och utförlig släkttavla, som går långt tillbaka i tiden, kan leda till att man finner även personer, med vilka man är mycket avlägset släkt. Och detta kan bli till glädje på ömse håll.

Fotot härinvid är hämtat ur en Rönne-tidning för den 22 mars 1864 och föreställer såsom texten därunder anger Christine Dams bror o. alltså min morfars morbror artillerilöjtnanten Johan Ancher. (Möjligen skrev han sitt efternamn med ck, alltså Ancker). I texten till fotot sägs, att han blivit sårad under striderna vid Dübböl den 20 mars. - Se vidare fotobilagan med en bild av minnesstenen över Johan A. vid Dübböl. Johan A. var född 1838 och levde till 1876.

Herr Artilleri-Lieutenant Ancker

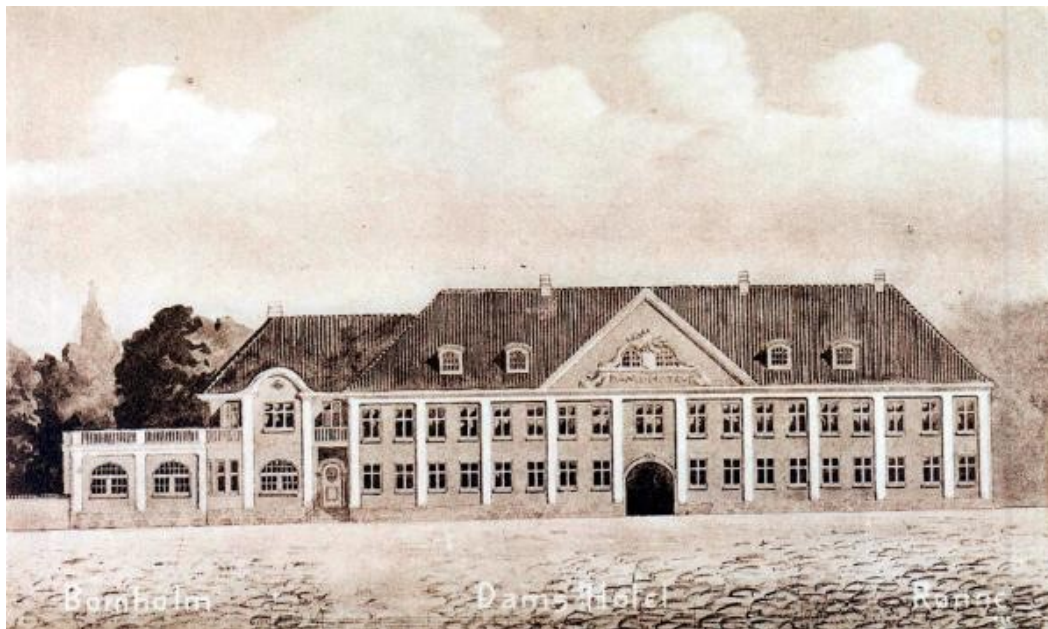
På detta fotografi från Rönne ser man hela familjen Adolph Müller Dam utom sonen Carl sittande utanför den del av Dams hotell, som utgjorde privatbostad för hotellägarens familj. Personerna är från vänster räknat dottern Augusta, Adolph själv, hans hustru Juliane samt döttrarna Marie och Trine. Fotot måste vara taget senast 1868, eftersom Adolph avled i aug. det året.

Detta fotografi är taget på samma plats som ovanstående, troligen år 1900. Längst fram sitter de tre systrarna Dam, från vänster räknat Augusta, Marie och Trine. Överst på trappan står min Morfar, som också hette Adolf Dam, samt hans svåger handlanden Oscar Nilsson, gift med Morfars syster Trina. I mellanledet står min Mormor Josefina och min Mor Juliana (Nana) född 1883. Framst till höger, bredvid Trine Dam, står Oscar och Trina Nilssons son Ivar, född 1892. Augusta avled i nov. 1901 och fotot måste alltså vara taget senast det året. Husfasaden är vänd mot norr. Framför den är trädgården.

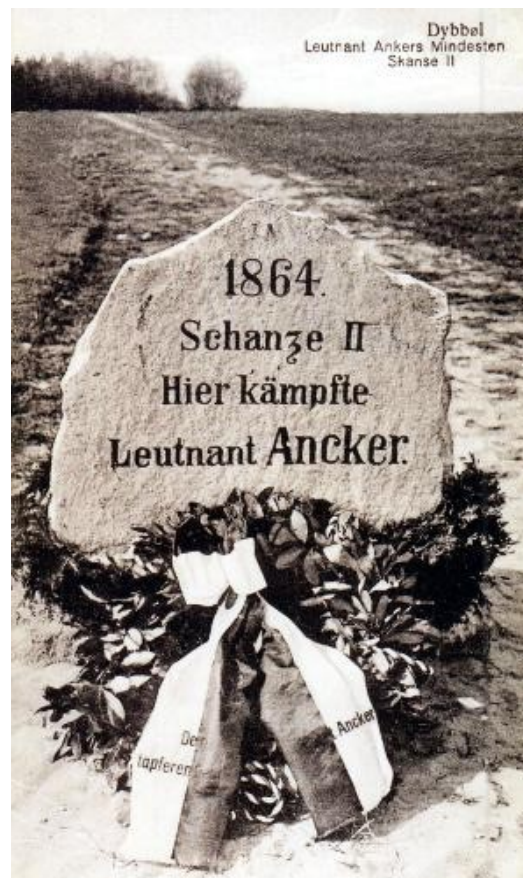
Denna teckning visar Dams Hotells fasad mot Krystalgade, alltså mot söder, efter en ombyggnad, ombesörjd av Adolph Müller Dams änka Juliane Marie under åren 1869 - 1870. Den stora ekonomibygnaden till höger ger alltjämt hotellet en prägel av gammal gästgivaregård med stora utrymmen för hästar och vagnar, både egna och sådana som tillhörde hotellgäster. Bakom de på bilden synliga byggnaderna fanns en stor gårdsplan och bortom den låg den byggnadslänga, som bland annat innehöll familjebostaden.

Denna teckning visar Dam Hotells fasad mot Krystalgade efter ombyggnader som utförts dels av Trine Dam under den tid, då hon drev hotellet, dels av Richard Ancher och hans hustru Marie huvudsakligen under åren 1909 - 1910.

Bilden härinvid visar minnesstenen över Johan Ancher vid Dybböl i Slesvig något väster om staden Sønderborg. Johan Ancher, som var född 1838, var artillerilöjtnant och i det civila lantbrukare på Bornholm. Bilden är kopierad från ett vykort, som konstnären Oscar Hullgren och hans hustru Julie vid ett besök på platsen i oktober 1920 sänt till min morfar Adolf Dam, som var systerson till Johan Ancher.

Historiskt sett har Slesvig, med vissa avbrott varit ett danskt hertigdöme, mer eller mindre fast knutet till konungariket Danmark. I Slesvig fanns på 1800-talet både tysk och dansk befolkning. Särskilt i norr övervägde danskarna starkt. 1863 beslöt den danska regeringen och riksdagen att helt införliva Slesvig med det danska konungariket. Detta, bland annat, ledde till att de tyska staterna Preussen och Österrike i januari 1864 förklarade Danmark krig. De tyska stridskrafterna var överlägsna de danska, och efter strider på många håll och vapenstillestånd från 20 juli slöts fred i Wien 30 okt. 1864. Danmark måste då avstå från hela Slesvig, vilket på östkusten motsvarade landet nästan upp till staden Kolding i norr.

Under kriget bjöd danskarna det hårdaste motståndet vid Dybbölställningen. Denna ställning, som bestod av 10 skansar, var strategiskt belägen, väl befäst och utrustad med kanoner. För att betvinga den nödgades tyskarna föra fram belägringsartilleri. - Johan Ancher var befälhavare för skansen nr II, vilken var utrustad med för den tiden moderna kanoner. Till följd av skansens effektivitet blev den i särskilt hög grad utsatt för fiendens kanoneld. På natten den 22 mars besökte danske kungen Kristian IX denna skans. Belägringen hade då pågått en tid och fortgick till 18 april, då tyskarna stormade hela försvarsställningen. Endast tre kanoner var då alltså brukbara i skans II. Innan tyskarna intog skansen lyckades Johan Ancher göra dessa kanoner obrukbara. Men han blev övermannad och tillfångatagen då han strax därefter försökte spränga skansens krutmagasin. Trots stor manspillan i skans II både under belägringen och vid stormningen överlevde Johan Ancher kriget och blev därefter hyllad som nationalhjälte.

Sedan Tyskland besegrats i första världskriget, slöts fred i Versailles 1919. Därvid bestämdes bland annat, att gränsen mellan Tyskland och Danmark skulle dragas enligt befolkningens önskan. Efter folkomröstningar i februari och mars 1920 blev slutligen i juni samma år klart, var gränsen skulle gå. Danmark återfick därigenom den norra delen av Slesvig ned till den gränslinje, som alltså gäller när detta skrivs i oktober 1985.

Den minnessten över Johan Ancher, som man ser på bilden ovan med en krans framför den, kan knappast ha kommit till så länge marken vid Dybböl var tysk. Den måste ha blivit rest någon gång under månaderna juni - oktober 1920. Säkerligen blev kransen ditlagd i samband med eller kort efter stenens tillkomst. På kransens band står texten "Dem tapferen Leutnant Anker" (Till den tappre löjtnant Anker). Att texten på stenen och på kransbanden är på tyska förklaras av att man på den tiden då stenen tillkom talade tyska i trakten.

Elisabeth Christine
Dam, född Ancher
23/5 1833 - 23/8 1873

Carl Erasmi Dam
19/1 1835 - 17/5 1912

Kap. 3. Släkten Dam i Sverige och
de av Carl Dam m.fl. grundade fajansfabrikerna

Den svenska släktgrenen Dam har sin begynnelse i att Carl Erasmi Dam 1858 flyttade från Bornholm till Sverige för att bli teknisk ledare för en fajansfabrik i Timmernabben (den del som kallades Tillinge) i Ålems socken, vilken planerats av en annan till Sverige inflyttad bornholmare, Henrik Lorentzen Hammer, född 1830 i Hasle på Bornholm. Hammer var en mångsidig uppfinnare och konstruktör men var - i motsats till Carl Dam - ej sakkunnig när det gällde fajanstillverkning.

Ålems sockens husförhörslängd för åren 1858-60 (arkivnr A I:16) visar, att "fabriksidkaren Carl Erasmus Dam" med familj den 18 okt. 1858 blev kyrkskriven på lägenheten Tillinge Fayencebruk, som låg på mark hörande till hemmanet Nyemåla nr 3 i Ålems socken. Det antecknades, att familjen inflyttat från Rönne. De medföljande familjemedlemmarna var enligt husförhörslängden hustrun Elisabeth Christine, född Anker, samt makarnas två barn, Hans Adolf Kristian och Carl Anker. Makarna hade gift sig på Bornholm 21 maj 1856. Såsom ovan nämnts var Carl Dam född 19 jan. 1835 i Rönne och Christine Dam 25 maj 1833 i Knuds församling (Knudsker). Hon var alltså nära två år äldre än maken. Sönerna var födda, Adolf 4 maj 1856 i Knudsker och Carl Anker 3 mars 1858 i Rönne. (Namnet Anker har alltså i Sverige stavats med k och ej såsom släkten gjort i Danmark med ch och Carl Dams namn Erasmi har förvanskats till Erasmus. Dessa stavningar har bibehållits i kyrkböckerna även, sedan familjen flyttat till andra orter.)

Carl Dam kom att i Sverige driva fajanstillverkning vid tre olika fabriker, den förut nämnda i Timmernabben samt en fabrik i Oskarshamn och en i Boda i Ålems socken. Beträffande fabrikerna i Timmernabben och Boda har jag hämtat uppgifter ur den av landsantikvarien Manne Hofren redigerade "Ålemsboken", tryckt i Kalmar 1949. Uppgifterna finns i en artikel med rubriken "Fajansindustrin i Timmernabben och Boda" (sid. 676-682). Några uppgifter om alla tre fabrikerna har jag kunnat hämta ur en av en sonson till H.L.Hammer, Karl Hammer, författad skrivelse till Kalmar läns fornminnesförening, dag- tecknad 12 febr. 1972. Sedan jag fått personlig kontakt med Karl Hammer, som varit kamrer och numera (1985) har ordinarie adress Kevingeringen 25, 1 tr, 182 33 Danderyd, men sommartid bor i Timmernabben, har jag av honom fått ytterligare ett antal värdefulla uppgifter. Beträffande fabriken i Oskarshamn har jag kunnat hämta uppgifter ur en annan av Manne Hofren redigerad bok med titeln "Oskarshamn 1856-1956. Historik.". I övrigt bygger min framställning huvudsakligen på egna forskningar och minnesbilder.

Om Carl Dam, som vid ankomsten till Timmernabben år 1858 var endast 23 år gammal, sägs i Ålemsboken: "han hade redan som pojke kommit in i krukmakaryrket på hemön, gjorde sina gesäll- och mästarprov och var vid överflyttningen till Sverige en fullärd och skicklig keramiker." Hammer å sin sida hade enligt Ålemsboken redan 1858 upprättat en fullständig ritning till der byggnad, i vilken fajansfabrikationen skulle bedrivas, och det sägs vidare, att verksamheten i den byggnaden synes ha börjat år 1859. I Ålemsboken lämnas vidare följande uppgifter: "Hammer och Dam blev kompanjoner och man satte igång en försöksverksamhet, som slog väl ut. Materialet var gul bornholmslera, som importerades. mönster och modeller hade Dam medfört och produktionen fick sålunda en rent dansk karaktär." Företaget benämndes Tillinge Fajence- och Terracotta-Fabrik.

I Ålemsboken har vidare - omedelbart efter uppgifterna om Carl Dams inflyttning till Timmernabben 1858 - antecknats, att samma år från Bornholm till Timmernabben inflyttat "fabrikanten" Lars Jens Peter Jörgensen, född i Rønne 1836, och några gesäller, bland dem Jacob Jensen Westh, född i Rønne 1834, samt att år 1860 anlät ytterligare två i Rønne födda fajansarbetare. Den ene av dem var gossen Ludvig Hjalmar Gregersén, född 1846.

Karl Hammer säger i sin förutnämnda skrivelse till fornminnesföreningen, att jämte H.L.Hammer och Carl Dam även Jörgensen var delägare i fabriksföretaget samt att utöver dessa tre fanns ytterligare två delägare, nämligen lagmannen J.P.Berg i Råsnäs (en herrgård något norr om Timmernabben) samt konsuln P.Deurell i Oskarshamn. De två sistnämnda, som ej var sakkunniga i fajansstillverkning, hade satsat pengar i företaget och Berg hade hand om fabriksens huvudkassa.

Sedan det visat sig, att fabrikationen vid Tillingefabriken blev lönsam, uppkom fråga om utvidgning av rörelsen. I valet mellan att bygga ut den redan befintliga anläggningen i Timmernabben och att bygga en ny fabrik på annan ort stannade man för att utvidgningen skulle ske genom anläggande av en filialfabrik i Oskarshamn. De fem bolagsmännen skrev därför ett nytt bolagskontrakt, dagtecknat den 8 maj 1863, vilket i väsentliga delar återgivits i Oskarshamns Rådhusrätts lagfartsprotokoll för den 16 jan. 1869 i dess § 9.

Enligt detta kontrakt var alltså bolagsmännen desamma som i Tillinge Fajence- och Terracotta-Fabrik, nämligen Berg och Deurell samt H.L.Hammer, Lars Jörgensen och Carl Dam. Det nya bolagets namn blev Oskarshamns Fayence fabriks aktiebolag. Kontraktet visar vidare, att Berg och Deurell från början satsade de pengar, som erfordrades för företaget. Hammer och Jörgensen skulle sedan till dem betala för sina andelar. I kontraktet stadgades vidare ordagrant följande: "Beträffande däremot bolagsmannen C.E.Dam, som såväl öfver den nu till anläggning ifrågavarande fabriken som öfver den vid Tillinge varande skall hafva uppsyn, så vilja bolagsmännen utan ersättning till honom afstå en

femtedel i Oscarshamns fabrik sedan bolagsmännen Jörgensen och Hammer guldit hela sin för fabriksanläggningen uppkommande skuld till Berg och Deurell jämte föreskrifver, ränta och provision, i händelse herr Dam intill dess fortfar att vara föreståndare för denna och Tillinge fayence fabrik. - Under tiden må icke herr Dam hafva någon eganderätt till Oskarshamns fabriksanläggningen, men såsom ersättning för den omtanke och verksamhet bolaget af honom påräknar årligen i likhet med öfriga intressenterna dela fabriksens vinst och ansvara för dess förluster."

Oskarshamns Rådhusrätt meddelade den 21 aug. 1865 fasta (motsvarande senare tidens lagfart) för Oscarshamns Fayence fabriks aktiebolag på den för fabriksdriften förvärvade fasta egendomen, utgörande dels hela tomten svarta nr 168, innehållande 2.391 kvadratalnar, dels 12 kvadratalnar av svarta nr 166, dels 362 kvadratalnar av svarta nr 166 a, dels 1.59) kvadratalnar av svarta nr 167, dels 312 kvadratalnar av svarta nr 169 och dels 2.055 kvadratalnar av fastigheten nr XII. Dessa markområden låg intill varandra och innehöll alltså sammanlagt 6.725 kvadratalnar, vilket motsvarar ungefär 2.374 kvadratmeter. På detta område byggdes fabriken. med hänsyn till att fasta meddelades i augusti 1865 och denna måste ha föregåtts av tre s.k. uppbud vid rådhusrätten kan köpet ej ha skett senare än omkring årsskiftet 1864/65. Troligen hade det skett tidigare. Ordet svarta i fastighetsbeteckningarna syftade på tomtnummer med svart färg på en fastighetskarta. Tomtnumret XII, alltså med romerska siffror, hade tillkommit i annat sammanhang.

Jörgensen blev driftsledare för fabriken i Oskarshamn och han flyttade därför från Timmernabben till Oskarshamn på hösten 1863. Fabrikationen synes ha kommit i gång redan före utgången av det året. H.L.Hammer och Carl Dam bodde kvar i Timmernabben. Emellertid avled Jörgensen redan den 27 okt. 1864. Enligt död- och begravningsboken för Oskarshamn var dödsorsaken sockersjuka. Carl Dam måste då helt övertaga ledarskapet för den nya fabriken och blev därigenom tvungen att vistas huvudsakligen i Oskarshamn.

H.L.Hammer hade tydligen ej uppgivit tanken på det förut diskuterade alternativet att bygga en större fabrik i Timmernabben. År 1865 bildade han tillsammans med andra personer, av vilka de flesta bodde i Timmernabben, ett nytt bolag för fajanstillverkning med namnet "Tillinge Nya Fabrik" och uppförde för detta bolag en ny fabriksanläggning helt nära 1858 års fabrik. Den nya anläggningen kröntes av den stora väderkvarn, som alltjämt står kvar. I det nya bolaget var Carl Dam ej delägare. Det nya fabriksbolaget synes ha kommit igång med sin verksamhet i början av år 1866. Bolaget fick såsom driftsledare bornholmaren P.G.A.Kofoed, som också blev delägare i bolaget. Enligt Karl Hammer fortsattes troligen driften vid den ursprungliga fabriken i Tillinge

även någon tid efter det att den nya fabriken börjat sin verksamhet. Troligen hade man kvar ett lerlager, som borde utnyttjas, och ett varulager fanns kvar fortfarande 1868. Carl Dam måste då alltjämt ha varit driftsledare för den gamla fabriken och hade dessutom slutgiltigt övertagit chefskapet för fabriken i Oskarshamn. Under det att han sålunda skötte två fabriker måste han ha rest mycket mellan Timmernabben och Oskarshamn, kanske ibland sjövägen men säkerligen för det mesta i hästdroska, på vintern släde. Han hade kvar familjebostaden i Timmernabben till på eftersommaren 1868.

Av kartor över Oskarshamn, som finns på Kalmar läns överlantmäterikontor i Kalmar, samt av en utredning som sammanställts på stadsingenjörskontoret i Oskarshamn 1972 och som fått titeln "Döderhultsvik och Oskarshamn 1695-1895" framgår, att fabriksfastigheten i Oskarshamn var belägen vid Warfsgatan i kvarteret Triton. Här vidfogade fotografier, som tagits 1925, då fabriksbyggnaden alltså alltjämt är kvar, visar att byggnaden låg cirka 8 meter väster om det först i början av 1900-talet tillkomna stationshuset för Nässjö-Oskarshamns järnväg. Järnvägen öppnades dock för trafik redan 1874 och alltså samma år som familjen Dam flyttade till Boda.

Av kartorna och fotografierna framgår också, att på fabriksområdet fanns två bostadshus av villatyp, och i något av de husen måste familjen Dam ha bott under sin tid i Oskarshamn, eftersom familjen var skriven på fabriksfastigheten.

I Oskarshamns husförhörlängd för åren 1861-69 (1 I;2) ner på pag. 171 under rubriken "Fayence Fabriks Bolag" antecknats - förutom familjen Dam, som inflyttat 1868 - de i Ålemsboken omnämnda Jörgensen, Westh och Gregersén. Dessa tre hade inflyttat från Ålems socken 1861. Jörgensen angavs vara fabrikör. En dansk verkmästare H.P.Andersen hade inflyttat till fastigheten 1864. Därutöver hade till fastigheten inflyttat tre svenska fajansarbetare från Ålem och två danska, som kommit från Bornholm. Att så många kunnat vara skrivna på fabriksfastigheten tyder på att fabriksbyggnaden innehållit bostäder.

Carl Dam blev 1865 på grund av innehållet i bolagskontraktet ägare till 1/5 av fabriksbolaget med vad därtill hörde i fast egendom samt lager, inventarier och fordringar men med skyldighet att svara för 1/5 av bolagets skulder. Och genom ett köpebrev den 5 dec. 1868 köpte han av Berg dennes femtedel i samma egendom. Första uppbud 4, de sålunda förvärvade 2/5 av den fasta egendomen beviljade rådhusrätten honom den 18 jan. 1869 under g 9. Och den 28 juni 1869 erhöll han fastebrev å sina två femtedelar.

Nyssnämnda lagfartsprotokoll den 18 jan. 1869 visar i §§ 8 och 9, att inte endast Jörgensen utan även H.L.Hammer försvunnit såsom bolagsman i fabriksföretaget i Oskarshamn.

Av nämnda protokoll framgår nämligen, att Deurell gjort konkurs och att han då ägt 3/5 av fabriksbolaget. Han måste därför ha köpt Jörgensens och H.L.Hammers andelar. Hans konkursbo sålde dessa tre femtedelar till fabrikören H.Hoffman i Oskarshamn genom ett den 8 maj 1868 dagtecknat köpebrev. Hoffman hade ropat in denna andel vid offentlig auktion den 15 april 1868. Första uppbud på den i köpet ingående fasta egendomen meddelade rådhusrätten honom den 16 jan. 1869, och han erhöll fastebrev senare samma år. Enligt Hofréns bok om Oskarshamn drev Hoffman gelbgjuteri, segelsömmeri och repslageri. Han synes inte ha varit fackman när det gällde fajanstillverkning.

Genom det nyssnämnda köpebrevet den 8 maj 1868 sålde konkursboet till Hoffman även Deurells 1/3 i "fayencefabriken i Tillinge, bestående av hus, lager, inventarier och fordringar". När Berg genom det förutnämnda köpebrevet den 5 dec. 1868 till Carl Dam sålde sin 1/5 i Oskarshamnsföretaget sålde han till Carl Dam även sin 1/3 i "lager, fordringar och inventarier till den nu nedlagda Tillinge fabrik". Intressant är här, att ordet "hus" ej nämnes i köpebrevet den 5 dec. men däremot i köpebrevet den 8 maj 1868. Dessutom framgår, att rörelsen i 1858 års fabrik i Tillinge ej längre drevs den 5 dec. 1868, men det sägs ej något i köpebrevet den 8 maj, att rörelsen blivit nedlagd. Och Ålems husförhörslängd för åren 1861-69 (A I:17) visar, att utflyttningsbetyg uttagits för Carl Dam och hans familj den 31 aug. 1868 för flyttning till Oskarshamn.

Karl Hammer har gjort sig till tolk för den uppfattningen, att H.L.Hammer, på vars mark 1858 års fabrik blivit byggd, köpt fabriksanläggningen sedan driften där lagts ner och därefter låtit riva fabriken. Denna uppfattning förefaller sannolik. Det är då och med hänsyn taget till uppgifterna i de två ovannämnda köpebreven och Carl Dams utflyttningsdag sannolikt, att Carl Dam drivit 1858 års fabrik i Tillinge till någon gins under våren eller sommaren 1868.

När familjen Dam flyttade från Timmernabben till Oskarshamn, hade familjen bott i Timmernabben ungefär tio år. Det hus familjen bott i där finns fortfarande kvar. Det är ett enfamiljshus i ett och ett halvt plan, som ligger ett kort stycke norr om fajansfabriken vid östra sidan av gamla landsvägen mot Mönsterås och Oskarshamn. När Carl Dam köpte Bergs 1/5 i Oskarshamnsbolaget genom köpebrevet den 5 dec. 1868 betalade han Berg genom att till honom överlåta sitt "å ägorna till nr 3 Nyemåla uppförda hus jämte tillhörande besittningsrätt till planen under vissa år".

Medan familjen bodde i Timmernabben fick Carl Dam och Christine Dam ytterligare fem barn, nämligen (enl. husförhörslängderna AI:16 och 17):

Mathilda Juliana Christina, född 4 jan. 1860,
 Helena Maria, född 11 nov. 1861,
 Anna Elisabeth, född 19 okt. 1863,
 Augusta Erasmina, född 9 aug. 1865, och
 Karen Maria, född 29 aug. 1867.

Sedan familjen på eftersommaren 1868 flyttat till Oskarshamn, fick makarna Dam där två barn, nämligen (enligt husförhörslängden AI:4): Åthilda Chatarina, född 24 okt. 1869, som blev kallad Trina, och Sara Juliana Christina, född 6 aug. 1873, som blev kallad Stina.

I sistnämnda husförhörslängd är också antecknat, att barnmodern Christine Dam avled den 23 aug. 1873 och alltså kort efter sista barnets födelse. I död- och begravningsboken anges som dödsorsak: barnsäng. Där har också noterats, att hon begravts i Ålem den 28 aug. 1873.

Efter Carl Dams köp av Bergs andel i Oskarshamnsbolaget i dec 1868 fanns bara två delägare i bolaget, nämligen Hoffman till 3/5 och Carl Dam till 2/5. Fabriksdriften i Oskarshamn blev nedlagd senast i samband med att Carl Dam med familj flyttade till Boda i september 1874. Karl Hammer har upplyst, att han "läst någonstans" att marken, där fabriken vattentäkt låg, exproprierats för Nässjö-Oskarshamns järnväg. Jag har också i min ungdom hört någon i familjen Dam säga, att fabriken blivit nedlagd på grund av att den förlorat sin vattentäkt och inte kunnat få vatten på annat sätt. För slamning av leran fordrades ju mycket vatten. Slutligen har jag i sept. 1985 funnit en uppgift i Oskarshamns stadsbibliotek, att det varit byggandet av Nässjö-Oskarshamns järnväg, som berövat fabriken dess vattentillgång. Järnvägen öppnades för trafik 1874 såsom ovan nämnts. Orsaken till fabriksnedläggningen synes därmed klarlagd.

Carl Dam och hans barn utom sonen Carl Anker, som blev kvar i Oskarshamn, flyttade enligt Oskarshamns husförhörslängd A I:4 från staden till Ålems församling den 4 sept. 1874. I Ålems husförhörslängd för åren 1869-79 (A I:19) har de antecknats såsom inflyttade den 18 sept. 1874 och då blivit skrivna i Boda.

Flyttningen till Boda var sedan länge förberedd. Boda gård hade Carl Dam och hans hustru Christine köpt redan genom köpekontrakt den 20 aug. 1870 och köpebrev samma dag. Och då hade de dessförinnan gemensamt varit och sett på gården. Den bestod enligt fastighetsbokföringen noga taget av två fastigheter, 1/4 mantal Boda nr 1 och 1/4 mantal Boda nr 2, senare registrerade såsom Boda 1:2, och 2:2. Fastigheterna låg i sambruk med gemensamma byggnader.

Det pris de fick betala var 23.000 riksdaler riksmünt och tillträdesdagen var den 14 mars 1871. Säljare var en riksdagsman Gustaf Jonsson i Skeppentorp (Skäppentorp enligt moderniserad stavning) och hans hustru. De hade ropat in gården på en konkursauktion 13 mars 1868 för endast 12.400 riksdaler riksmünt och gjorde sig alltså en god förtjänst vid försäljningen. Stranda häradsrätt beviljade makarna Dam första uppbud på fastigheterna den 16 jan. 1871 och fasta den 16 jan. 1872.

Det har berättats, att makarna Dam, när de före köpet besökt gården, suttit i en björkbevuxen hage, belägen något söder om gårdsbyggnaderna och kallad Kullen, och därifrån sett ut över gårdens ägor och byggnader. Tragiskt nog fanns Christine ej längre i livet, när familjen 1874 flyttade till Boda. Björkkullen, där makarna suttit tillsammans 1870, blev för Carl Dam en påminnelse om Christine och han kallade den därför "Christine minne".

Makarna Dam förberedde alltså flyttningen från Oskarshamn mindre än två år från det att de flyttat dit och drygt fyra år innan familjen flyttade till Boda, Den troligaste orsaken därtill var, att planeringen för Nässjö-Oskarshamns järnväg redan under första halvåret 1870 fortskridit så långt, att man kunde förutse, att fajansfabriken i Oskarshamn några år senare skulle genom järnvägsbygget berövas sin vattentäkt och kanske också det för slammingsanläggningen begagnade området. Någon ny lösning för i vart fall vattenfrågan synes inte ha stått till buds. I det läget var det mycket betydelsefullt för Carl Dam, att han kunde få ut arvet efter sin 1868 avlidne far, hotellägaren Adolph Müller Dam i Rönne. Han fick därigenom möjlighet att köpa mark och på den bygga en fajansfabrik, som han ensam blev ägare till.

Valet av just Boda gård för den nya fabriken kan ha haft flera orsaker. Gården erbjöd en god familjebostad och låg i en vacker trakt. Avståndet till en ångbåtsbrygga, den vid Saltor, var inte mera än tre kilometer. Bryggan kunde användas bland annat när det kom fartyg med lera från Bornholm och när fabriken produkter skulle sändas till köpare med båt. Köpingen Pataholm låg ännu litet närmare. Trots att den hade liten folkmängd var den under senare hälften av 1800-talet en livlig handels- och sjöfartsort (Manne Hofrén i boken "Pataholm", tryckt 1946). I den mån man inte kunde använda sjötransporter var man visserligen i Boda hänvisad till att köra ut varorna med häst och vagn. Men sådant hade Carl Dam varit van vid både i Timmernabben och Oskarshamn. Och om man köpte en bondgård och byggde fabrik på den, hade man ju ändå hästar och vagnar, som kunde användas för fabriken behov. Järnväg fick Ålem först 1897, då Kalmar-Berga järnväg med station i Ålem öppnades för trafik. Men järnvägen Nässjö-Oskarshamn var såsom ovan nämnts klar redan 1874, och till någon station vid den, exempelvis Berga, kunde man köra med häst och vagn. Även från Kalmar fanns från 1874 järnväg inåt landet. Man

kunde också påräkna, att köpare kom till fabriken för att där göra sina affärer och taga varorna med sig.

Karl Hammer har i sin förutnämnda skrivelse pekat på ytterligare några fördelar för Carl Dam att förlägga fajansfabriken till Boda. Den ena var, att i trakten fanns god tillgång till billigt vedbränsle. Det gick åt mycket ved vid bränning i fabriken ugn. Vidare kunde en fabrik i Boda ha ett visst samarbete med fabriken i Timmernabben. Särskilt var det betydelsefullt, att man kunde samordna sina lertransporter från Bornholm, eftersom fabrikerna var för sig ofta hade behov av mindre poster än hel skutlast.

Carl Dam har säkerligen börjat planera för fabriken i Boda så snart han och hans hustru köpt gården. Mera påtagliga blir hans planer 1873. Det året deltog han i åtgärder för att ångbåtsbryggan vid Saltor skulle sättas i stånd. (Se nästa stycke). Vidare framgår av Ålems husförhörslängd A I:19, att fajansarbetaren Carl Johan Kreü, som var anställd vid fabriken i Oskarshamn och senare blev arbetsbas vid fabriken i Boda, blev kyrkskriven i Boda redan den 18 sept. 1873 och alltså jämnt ett år före familjen Dam. Detta måste be tyda, att uppförandet av fabriken i Boda påbörjats senast 1873.

Manne Hofrén har i sin nyssnämnda bok "Pataholm" skrivit om angelägenheter, som var gemensamma för invånarna i Pataholms köping under senare delen av 1800-talet. Han har skrivit bland annat följande: "På 70-80-talen var också underhållet av ångbåtsbryggan vid Saltor en sådan gemensam angelägenhet. För att kalmarsundsbooten fortfarande skulle kunna anlöpa Saltor måste t.ex. 1873 en större reparation ske på bryggan; medel därtill anskaffades genom aktieteckning, vartill C.J.Hullgren, Carl Dam, N.Lagerhamn och C.A.Eneman inbjuda. Som uppsyningsman vid Saltor fungerade vid denna tid J.G.Petterson, som vägrade att ta betalt för arbetet." (C.J.Hullgren var far till konstnären Oscar Hullgren och J.G.Petterson var bror till min mormors mor.)

När upprottet från Oskarshamn var nära förestående sålde Carl Dam för sig och sina barn, som genom moderns död blivit ägare till hälften av egendomen i boet, de två femtedelar, som tillhörde familjen utav den fasta egendom, som enligt vad ovan angivits användes för fabriksdriften i Oskarshamn. Köpare var förutnämnde Hoffman, som ju förut ägde återstående tre femtedelar. Köpebrevet var dagtecknat den 21 nov. 1873. Det tog dock tid innan rådhusrätten beviljade uppbud enligt detta köpebrev. I egenskap av förmynderskapsdomstol hade rådhusrätten att kontrollera, att köpeskillingen för barnens andel var godtagbar. Rådhusrätten ansåg, att den sålts för billigt, och Hoff man blev därför tvungen att öka köpeskillingen för den andelen, innan han slutligen den 27 april 1874 fick första uppbud på köpet. Fastebrev fick han den 21 sept 1874.

Makarna Dams son Carl Anker Dam, som 1874 fyllde 16 år, blev kvar i Oskarshamn, när familjen i övrigt flyttade till Boda. Såvitt man kan förstå av husförhörslängden var han till en början inackorderad hos en bokhandlare-familj. Han gifte sig 23 nov. 1880 med Hulda Amanda Landberg, född i Kalmar den 10 maj 1858, och makarna bosatte sig i samband därmed på fastigheten nr 396 i Oskarshamn. Carl Anker var vid den tiden bokhållare, sedan handlande och slutligen skeppsmäklare. Makarna fick under åren 1882-1904 åtta barn, de sju äldsta flickor och den yngste en pojke. Alla föddes i Oskarshamn. Familjen flyttade vid flera tillfällen inom Oskarshamn och 1915 till Stockholm. - Äldsta dottern Elisabeth, kallad Lisa och född 15 sept. 1882, fick genom äktenskap släktnamnet Werdenhoff, och det är alltså hon som skrivit det i kap. 1 här ovan under nr 3 omtalade släktregistret. Dottern nr 2, Maria Lovisa, kallad Maja, fick genom äktenskap släktnamnet Fromm och blev mor till Eva, gift Wahlbeck, och Marja, gift Ahlström. En yngre syster till Lisa och Maja var Anna, gift Broms. Hon grundade och drev "Anna Broms skola" i Stockholm, vars mest kända elev blev dåvarande kronprinsen Carl Gustaf, sedermera konung med namnet Carl XVI Gustaf. Den kände sångaren och musikern Staffan Broms är son till Anna Broms.

Med till Boda var alltså - förutom Carl Dam själv - hans son Adolf och alla hans sju döttrar. Adolf fyllde 18 år flyttningsåret 1874 och döttrarnas ålder var från 1 till 14 år. Adolf var alltså i sådan ålder, att han bör ha kunnat biträda sin far både i jordbruket och på fabriken. Även de äldsta av döttrarna bör ha kunnat vara till hjälp för honom med varjehanda. Men det är uppenbart, att Carl Dam hade stort behov av hjälp därutöver med de traditionellt kvinnliga sysslorna i hemmet och för att klara av döttrarnas behov av olika slag, inte minst deras utbildning. Den enda upplysning i den delen, som står mig till buds, är att han anställde en lärarinna Ernestine Adolfine Amalia Francke, kallad Malchen och född i Uddevalla den 3 dec. 1850. Hon blev kyrkobokförd i Boda hos Carl Dam den 20 okt. 1881 efter att närmast därförut ha varit skriven i Uppsala domkyrkoförsamling. Det är dock möjligt eller rent av troligt, att hon redan före kyrkskrivningen i Boda vistats där en längre tid, kanske flera år. Ingen företrädare till henne finns antecknad i kyrkböckerna. Carl Dam gifte sig med henne och de fick tillsammans ett barn Carl Vilhelm, kallad Ville. Han föddes gen 31 aug. 1883. Malchen avled redan den 7 april 1890. Enligt Ålems död- och begravningsbok F:2 var dödsorsaken lungrot. Därmed blev Carl Dam vid 55 års ålder änkeman för andra gången. Han gifte sedan inte om sig.

Sonen Adolf gifte sig den 12 juni 1881 med Josefina Wilhelmina Nilsson,

kallad Fina och född i Mönsterås den 2 okt. 1851. Hennes mor var Maria Christina Petersson, född 1828 och syster till sedermera sjökaptenen, skeppsredaren och trävaruhandlaren Johan Gust. Petersson i Pataholm, som nämnts här ovan i samband med Saltors brygga. Modern gifte sig senare med en styrman Eric Johan Nilsson i Kalmar, född 1833, och Fina fick därigenom efternamnet Nilsson. Av någon anledning trivdes Fina inte i hemmet i Kalmar, och begav sig därför på eget bevåg därifrån. Hon gick till fots den drygt 3 mil långa vägen från Kalmar till Pataholm, där hon blev omhändertagen som fosterdotter hos sin morbror Johan Gust. Petersson och hans hustru Johanna. Hon blev kyrkskriven hos dem först den 16 april 1876 när hon var nästan 25 år gammal. Men hon hade kommit dit många år tidigare. Adolf och Fina träffades för första gången vid en fest, troligen en danstillställning, i festsalen en trappa upp i makarna Peterssons bostadshus vid Torget i Pataholm. Och det var makarna Petersson som i egenskap av fosterföräldrar höll bröllopet, till vilket Adolfs syster Anna var inbjuden som värdinna enligt ett bevarat inbjudningskort.

Adolf och Fina fick endast ett barn, dottern Maria Christina Juliana, kallad Nana (= min mor). Hon föddes i Ålems församling den 8 aug. 1883 och alltså i samma månad som halvfvarbrodern Ville.

Adolf med familj bodde till en början vid gården i Boda, med största sannolikhet i det hus, som alltjämt finns kvar och som ligger cirka 25 meter söder om mangårdsbyggnaden och med ena gaveln mot ägovägen till den förutnämnda björkbevuxna "Kullen". När bostadsvillan vid fabriken blivit byggd flyttade familjen dit. Att döma av en anteckning i husförhörslängden för åren 1886-95 (A I:24) synes flyttningen till fabriksvillan ha skett något av de år, som den längden omfattar. Det upplägg, på vilket Adolfs familj antecknats, pag. 34, har nämligen från början endast haft rubriken "Boda nr 1", men senare har tillskri vits namnet på den fastighet, som i augusti 1882 genom avsöndring bil dats för fabriken, "Fabriksplanen nr 1". På upplägget har antecknats endast Adolfs familj och hos familjen kyrkskrivna personer.

Där har sålunda antecknats två lärarinnor, som anställts för Nanas undervisning, först Elin Cecilia Maria Kulin, som var född 1868 och som kom till Boda 1894 och lämnade Boda 1895, och därefter Alfhild Björkegren, som också var född 1868 och som blev skriven i Boda på hösten 1896 och antecknad såsom utflyttad därifrån på hösten 1897. Dessa lärarinnor undervisade säkerligen också Ville, som bodde vid gården. Alfhild Björkegren flyttade på äldre dagar - långt efter hennes

Bodatid - till Linköping, där hon ofta var gäst i Nisse och Nana Baumgardts hem vid Apotekaregatan 8. Även jag lärde då känna henne. (Hennes persondata är här antecknade från Ålems församlingsbok för åren 1896-1910, A II:1)

Av Carl Dams döttrar blev endast Anna varaktigt kvar i Boda. De övriga sex flyttade i samband med giftermål från Boda sålunda:
Mathilda 1883, då gift med trafikchefen och stationsinspektoren vid Nässjö-Oskarshamnns järnväg Axel Wiedeman, Oskarshamn,
Helena under senare delen, av 1880-talet i samband med att hon gifte sig med trävaruhandlaren August Ankarberg, Timmernabben,
Maria 1890, då gift med fullmäktigen Fredrik Michelsen, Köpenhamn,
Trina 1891, då gift med handlanden Oscar Nilsson, Ålem,
Augusta 1892, då gift med försäkringsinspektören Emil Bohm, Stockholm, samt
Stina 1896 eller 1897 i samband med att hon gifte sig med handlanden Sam Månsson, Karlskrona.

Sedan Stina flyttat senast år 1897 hade alltså Carl Dam utav sina tio barn kvar i Boda endast Adolf, som bodde i fabriksvillan, samt Anna och Ville, som bodde vid gården. Augusta återvände dock till det gamla hemmet vid gården 1902, sedan hennes äktenskap misslyckats, och hade då med sig fyra barn. Hon kom sedan att bli kvar där under lång tid. Även Trina återvände dit, sedan hon blivit änka, och bodde vid gården åtskilliga år. Det var dock efter Carl Dams död.

Carl Dam själv bodde kvar i mangårdsbyggnaden vid gården så länge han levde. Han avled den 17 maj 1912 (av ålderdomssvaghet enligt död- och begravningsboken).

Hur släkten Dam grenat ut sig i Sverige och genom Maria Dam tillbaka till Danmark kan läsas i Nils Bohms släktregister.

Såsom förut här har antecknats meddelade Stranda häradsrätt den 16 jan. 1872 fasta för Carl Dam och hans hustru Christine på 1/4 mantal Boda nr 1 och 1/4 mantal Boda nr 2. Christine Dams frånfälle den 23 aug. 1873 aktualiserade lagfartsfrågan på nytt. Genom arveskifte den 3 sept. 1874 tillskiftades Carl Dam hälften av fastigheterna i giftorätt under det att barnen såsom arv efter modern tillskiftades den andra hälften. Denna hälft köpte Carl Dam av barnen genom ett auktionsförfarande den 25 april 1878. För tiden fr.o.m. den 1 jan. 1876 avskaffades de gamla reglerna

om uppbud och fasta och ersattes av ett enklare system, som endast kallades lagfart. Efter ansökan den 27 okt. 1879 (§§ 43 och 44 i lagfartsprotokollet) meddelade Stranda häradsrätt den 19 jan. 1880 (§§ 4 och 5 i lagfartsprotokollet) lagfart för Carl Dam dels på 1/8 mantal Boda nr 1 och 1/8 mantal Boda nr 2 på grund av giftorätt enligt arvskiftet, dels på återstående 1/8 mantal Boda nr 1 och 1/8 mantal Boda nr 2 på grund av auktionsköpet den 25 april 1878.

Det synes tidigt ha varit uppgjort mellan Carl Dam och hans son Adolf, att Adolf så småningom skulle övertaga fajansfabriken. Redan genom ett köpebrev den 4 febr. 1882 och en "likvidhandling" samma dag sålde Carl Dam till Adolf 1/4 av fajansfabriken med därtill hörande område samt 1/4 av fabriken inventarier, lager, materialier och utestående fordringar för en summa av 5.500 kronor. Denna summa skulle anses betald dels till ett belopp av 1.500 kronor genom att Adolf övertog betalningsskyldigheten för 1/4 av fabriken skulder, dels genom att 1.300 kronor kvittades mot Adolfs fordran på fadern för innestående modernearv och dels genom att återstoden, 2.700 kronor, ansågs såsom förtida arv efter Carl Dam själv. Denna affär hade tyvärr det felet, att den inte kunde läggas till grund för lagfart för Adolf. För att lagfart skulle kunna beviljas fordrades, att hela fabriksområdet avskildes till att bilda en särskild fastighet, en avsöndring, och detta kunde på den tiden inte ske på annat sätt än genom att hela området såldes. Att man sålde en kvotdel räckte inte.

För att komma ur denna svårighet sålde då Carl Dam genom ett köpebrev den 1 aug. 1882 till Adolf hela det till fabriken använda området, inklusive område för en blivande fabriksvillan och de uppförda fabriksbyggnaderna. Området innehöll 2 hektar, 69 ar och 50 kvm. Köpeskillingen angavs till 5.000 kronor. En sådan försäljning innebar enligt då gällande rätt, att en avsöndring till särskild fastighet skedde under förutsättning att länsstyrelsen fann överlåtelsen laglig. Länsstyrelsen i Kalmar län godkände överlåtelsen och fastställde avsöndringen genom beslut den 9 aug. 1882. Därvid åsattes den nybildade fastigheten namnet "Fabriksplanen nr 1". På denna fastighet fick Adolf lagfart genom beslut av Stranda häradsrätt den 16 mars 1885. Man dröjde alltså ganska länge med att söka lagfart. Avsikten med hela detta förfarande var ju emellertid inte, att Adolf skulle bli ägare till hela fabriksfastigheten. För att neutralisera den oönskade effekten sålde därför Adolf genom ett köpebrev den 11 okt. 1888 tillbaka till sin far 3/4 av fastigheten Fabriksplanen nr 1 för 3.750 kronor, motsvarande 3/4 av 5.000 kronor. Och på grund av den köpehandlingen meddelade Stranda häradsrätt den 29 okt. 1888 lagfart för Carl Dam på 3/4 av fastigheten.

Adolfs lagfart den 16 mars 1885 kvarstod såvitt gällde 1/4 av fastigheten. Några likvider har uppenbarligen inte utgivits i anledning av de två köpebrev den 1 aug. 1882 och den 11 okt. 1888.

Slutligen sålde Carl Dam genom köpebrev den 22 aug. 1893 till sonen Adolf, som då betecknades såsom fabrikör, sin andel eller 3/4 i "Boda Fayencefabrik med därtill hörande avsöndrad jordplan, benämnd Fabriksplanen", ävensom sin andel i "alla till fabriken hörande inventarier, materialier och lager" för en summa av 9.100 kronor. I ett samtidigt upprättat köpekontrakt kar. man se, att köpesumman skulle betalas på ett säregt sätt och att Carl Dam också förbehållit sig att under sin återstående livstid få till sig utbetalt "3/4 av den nettovinst fabriksrörelsen årligen kunde lämna". Köpesumman å 9.100 kronor skulle inte betalas till Carl Dam själv. I stället skulle Adolf betala den till sina syskon utom Carl Anker och Anna enligt följande:

till systemen Mathilda ett år efter faderns död kr. 1.300:-
 till systemen Helena två år efter faderns död kr. 1.500:-
 till systemen Augusta tre år efter faderns död kr. 1.500:-
 till systemen Maria fyra år efter faderns död kr. 1.500:-
 till systemen Trina fem år efter faderns död kr. 1.300:- och
 till systemen Stina sex år efter faderns död kr. 1.300:- samt
 till halvbrodern Ville, då han uppnådde myndig ålder 1.300:-

(Obs. att summan 1.300 kr motsvarade vad Adolf tillgodoräknats som modernearv vid hans köp 1882 av 1/4 utav fabriken med tillhörande område m.m.) Eftersom Carl Dam levde till 1912 blev det Ville, som först fick ut sina pengar. Han tycks ha begagnat sig av dem för att emigrera till USA. Han utvandrade dit 1905 efter att ha utbildat sig till konstnär, målare.

Att Morfars bror Carl Anker Dam inte skulle ha någon betalning i anledning av Morfars övertagande av fabriken måste ha berott på, att Carl Anker redan förut fått ut sitt modernearv, kanske även ett förtida arv efter fadern, som han kan ha behövt, då han skulle starta rörelse som skeppsmäklare. Att Anna inte heller skulle ha någon betalning av Morfar berodde naturligtvis på att hon fick överta Boda gård.

På grundval av köpebrevet den 22 aug. 1893 meddelade Stranda häradsrätt den 4 sept. 1893 under nr 27 lagfart för Morfar på 3/4 av fastigheten Fabriksplanen nr 1. Han var därefter lagfaren ägare till hela fastigheten med därå befintliga byggnader och anläggningar, dock ej fyra mindre bostadshus med tillhörande uthus, vilka uppförts av fajansarbetare på den del av fastigheten, som låg utmed byvägen väster om fabriksbyggnaderna.

Genom köpebrev den 22 aug. 1893, samma dag som morfar köpte 3/4 av fabriksfastigheten, fick hans syster Anna av fadern Carl Dam köpa Boda gård för 20.000 kronor. Samtidigt fick hon köpa inventarier och lösegendom för 3.400 kronor. Stranda häradsrätt meddelade lagfart på fastighetsköpet den 4 sept. 1893 under nr 26. När Anna sålunda köpte gården hade alla hennes systrar utom den yngsta, Stina, redan lämnat Boda i samband med giftermål.

Bostadsvillan vid fabriken byggdes i den nordligaste delen av fastigheten Fabriksplanen nr 1. Den var sannolikt färdig senast vid tiden för ovannämnda två köpebrev den 22 aug. 1893. Strax norr om villan började en till Boda gård hörande skogbevuxen beteshage. Så långt som jag kan minnas tillbaka fanns emellertid inte något gränsstängsel där utan gränsstängslet fanns ett gott stycke nordligare. Morfar brukade alltså ett större område än han hade lagfart på. Troligen hade någon uppgörelse träffats muntligen om detta, men någon skriftlig handling, som kunde läggas till grund för avsöndring och lagfart, fanns inte. Detta observerades tydligen vid boutredningen efter Mormor, som avled den 2 mars 1918. Morfar köpte därför genom en köpehandling den 10 juni 1918 tillskottsområdet, som innehöll 4570 kvm, av sin syster Anna för 100 kronor. På grund av köpehandlingen fastställde länsstyrelsen avsöndring av området den 9 sept. 1918 och gav därvid den nybildade fastigheten namnet "Fabriksplanen nr 2". Stranda häradsrätt meddelade därefter den 24 okt. 1918 lagfart på fastigheten för Morfar. När jordregistret upplades, fick fastigheterna Fabriksplanen nr 1 och 2 registerbeteckningarna Boda 1:4 och 1:6. Båda var avsöndrade från Boda 1:2.

När jag i denna berättelse talar om "Boda gård" avser jag den jordbruksegendom, varå Carl Dam och Christine Dam fick fasta 1872, alltså 1/4 mantal Boda nr 1 och 1/4 mantal Boda nr 2. För tiden efter avsöndringen av fabriksfastigheten menar jag dock med "Boda gård" nämnda egendom med undantag av fabriksfastigheten. I Boda by fanns även andra jordbruksfastigheter. Om man fortsatte den byväg, som ledde till familjen Dams ägor, ytterligare ett stycke, kom man till en bondgård, som tillhörde en lantbrukare Oskar Persson. Den gården och familjen Dams kallades tillsammans "Stora Boda". Utefter en annan, något sydligare byväg låg ett antal bondgårdar, som också tillhörde Boda by och som gemensamt kallades "Lilla Boda". Om man fortsatte den byvägen västerut förbi lilla Boda, kom man till en annan by, Södra Bäckebo. Söder om Lilla Boda låg byn Njutemåla. Där fanns en skola, i vilken barn från både Stora och Lilla Boda brukade gå. Några av arbetarna vid fabriken bodde i Lilla Boda och några i Södra Bäckebo.

Min Mor Maria Christina Juliana Dam, kallad Nana, var alltså född i Boda den 8 aug. 1883 och bodde under första delen av sin uppväxttid vid gården i Boda. Troligen omkring 1890 flyttade hon tillsammans med föräldrarna till den nyuppförda bostadsvillan vid fabriken. Hon måste liksom andra barn i Boda ha gått i skolan i Njutemåla, dit avståndet var ungefär tre km. En av skolkamraterna var hennes halvfarbroder Ville. Utöver den vanliga skolundervisningen fick hon undervisning av de två förut nämnda privatlärarinnor, som föräldrarna anställde och som bodde hos dem under åren 1894-97. Deras undervisning torde huvudsakligen ha gällt språk och pianospelning. För spelningen köpte Morfar och Mormor ett i Karlskrona tillverkat stort svart piano ned mässingsljusstakar och fint utsirade bärhandtag av mässing på kortsidorna. Det pianot fanns alltjämt kvar i min barndom. Mor konfirmerades i Fredrikskyrkan i Karlskrona den 28 april 1899 enligt vad som framgår av en anteckning i den bibel hon fick vid konfirmationen. Under konfirmationsläsningen bodde hon säkerligen i Karlskrona hos sin faster Stina och hennes make Sam Månsson, som var handlande och hade butik i Karlskrona. Makarna Månsson hade fått en dotter Inga den 2 juli 1898 och det är därför troligt, att Mor fick tillfälle att öva sig i barnavård. I övrigt vet jag inte mera om Mors utbildning än att hon någon tid under år 1905 arbetade som praktikant på Stadshotellet i Askersund. Möjligen kan släktens hotelltradition från Rönne ha påverkat valet av bransch för utbildningen. Mor hade tidigare vid åtminstone ett tillfälle besökt sin fars fastrar på hotellet i Rönne. Mor träffade sin blivande make, min Far Nils Otto Baumgardt, kallad Nisse för första gången märkligt nog i samma hus och rum i Pataholm, där förut hennes föräldrar hade träffats för första gången. Tidpunkten för detta första sammanträffande vet jag ingenting om. Men att Far råkade befinna sig i Pataholm måste ha berott på att han tog vikariat som organist och folkskollärare. Jag känner visserligen inte till något bestämt vikariat utom ett på Öland i Stenåsa och Hulterstads församlingar under första halvåret 1901. Men eftersom han inte förrän 1905 slutligt inträdde i sin fars pianofirma i Linköping, kan han ha hunnit med åtskilliga vikariat dessförinnan, sannolikt också något i närheten av Pataholm. Mor och Far förlovade sig den 5 juni 1906 och vigdes i Boda den 22 nov. samma år. De bosatte sig därefter i Linköping men besökte regelbundet Boda om somrarna och vid jultid. Och sedan jag kommit till världen den 18 sept. 1907 fick också jag följa med till Boda. Och där kom jag att trivas.

Fotot härintill visar den villa, i vilken Carl Dam med familj bodde under sin tid i Timmernabben. Den låg och ligger alltjämt ett kort stycke norr om fajansfabriken vid östra sidan av gamla landsvägen mot Mönsterås och Oskarshamn. Fotot taget av min bror Gösta 1978.

Något fotografi av den första fajansfabriken i Timmernabben, Tillinge Fajence- och Terracotta-Fabrik, som byggdes 1858-59, har jag inte lyckats uppsåra. Troligen finns inte något sådant foto. Men den byggnadsmodell i gul fajans, som kan ses på fotot nedan, kan vara en avbildning av den fabriksbyggnaden. Modellen fanns i Morfars och Mormors hem i fabriksvillan i Boda i min barndom och ungdom och har sedermera flyttats till sommarstugan Nissebo i Bestorp där jag tagit fotot 1985. Det är möjligt, att Morfar i sina pojkkår tillverkat modellen. Han var 12 år gammal, när familjen flyttade från Timmernabben till Oskarshamn. Modellen har en fabrikskorsten och hade dessutom från början fyra mindre skorstenar, av vilka dock numera endast en finns kvar oskadad.

Modellen föreställer en rätt liten fabriksbyggnad, men detta stämmer rätt bra med vad man vet om den första fabriken. Till fabriksanläggningen i dess helhet kan ju också ha hört ett flertal andra, enklare byggda hus.

Fotografiet här nedan har tillhandahållits av Karl Hammer. Det visar Tillinge Nya Fabrik sådan den såg ut omkring år 1900. I den fabriken hade Carl Dam ej del, men genom den fullföljdes för Timmernabbens del traditionerna från den första fabriken där, vid vars tillkomst och drift Carl Dam haft en ledande roll.

Fotot är taget från söder mot norr. Vattenområdet, som man ser på fotot framför fabriksanläggningen, har under 1900-talet försvunnit genom att man där tippat avfallsmassor m.m. så att där blivit fast mark.

Detta fotografi, som är taget 1925, visar Oskarshamns fajansfabrik sådan den då såg ut. Byggnaden har, sedan fajansfabrikationen där lagts ner senast 1874, använts för andra tillverkningar. Den har sedan långt tillbaka kallats "Sensebruket". Ordet "sense" är enligt Karl Hammer troligen en folklig förvrängning av ordet "fajans". Bortom fabriksbyggnaden ser man ett vitt bostadshus i ett och ett halvt plan, vilket låg då fabriken område. Längst till vänster på fotot skymtar nordvästra hörnet av Nässjö-Oskarshamns järnvägs stationshus, som tillkommit i början av 1900-talet. Järnvägen hade dock öppnats för trafik redan 1874. Fabriksbyggnaden och bostadshuset har för länge sedan rivits bort, troligen i samband med en gatueglering.

Fotografiet här ovan och fotografiet överst till vänster på nästa sida har jag erhållit från Oskarshamns kommun genom stadsantikvarien Åke Thörnvall, Kyrkogårdsgatan 4, Oskarshamn.

Det vänstra fotografiet är taget 1925 och visar fajansfabrikens gavel mot sydost och en tillbyggnad till fabriken mot en tvärgata, som åtminstone numera kallas Åsavägen. - Det högra fotografiet är taget 1983 från Gotlandsbåtarnas tilläggsplats i västlig riktning och alltså mot stationshuset, vars östra gavel är vänd mot fotografen. Observera till höger det röda bostadshus, som syns även på fotot nedan.

Detta fotografi togs 1983 och fotografen stod då med ryggen mot stationshusets västra gavel. Det gula huset på fotot och husen därbortom ligger vid Varvsgatan. Fabriken och det vita bostadshuset på fabriksområdet (se fotot på föregående sida) låg i riktning från fotografens plats mot det gula huset. Inte endast nyssnämnda vita bostadshus utan även det röda bostadshus, som syns på detta foto och som fanns redan på fajansfabrikationens tid, låg på fabriken område. I något av dessa två bostadshus måste familjen Dam ha bott, eftersom familjen var skriven på fabriksfastigheten.

Min Morfar, fajansfabrikören
Hans Adolf Kristian Dam
4/5 1856 - 17/11 1922

Min Mormor Josefina (Fina)
Wilhelmina Dam
2/10 1851 - 2/3 1918

min Far, pianofabrikören
Nils Otto Baumgardt
29/8 1878 - 4/11 1938

min Mor Maria Christina
Juliana (Nana) Dam
8/8 1883 - 15/4 1932

Ungdomskort av

Mangårdsbyggnaden till Carl Dams gård i Boda, senare Anna Dams. Utbyggnaden till höger innehöll kök och skaffereri. Till höger ett spannmålsmagasin. Vid den borte gaveln fanns en tillbyggnad (osynlig på bilden) som innehöll bl.a. mangelrum, vilket utnyttjades av många i Boda. De två stora träden i förgrunden är lönnar som ser ut att ha börjat slå ut. Kortet är därför troligen taget på våren. Det torde vara från tiden omkring år 1900. Obs att man i stenmuren cementerat mellanrummen mellan stenarna. Så hade man inte gjort på andra stenmurar i Boda. - Fotografen har stått på ladugårdsplanen med ladugården bakom sig. Längst till höger i förgrunden ser man en liten del av den ålderdomliga vattenuppfodringsanläggningen för kreaturens behov.

Fabrikörsvillan vid fabriken, sedd ifrån sydöst. Villan målades röd och vit och alltså i de danska färgerna.

Kap. 4. Fajansfabriken i Boda

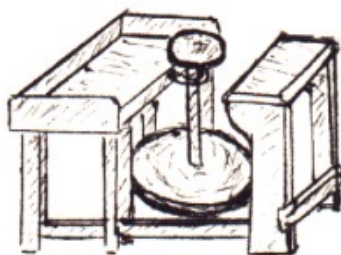
Till fabriksanläggningen hörde inte mindre än 11 byggnader, om stallsbyggnaden medräknas. Därtill kom rätt omfattande anläggningar under bar himmel för slamning av lera m.m. Jag skall försöka beskriva detta såsom det var under den tid jag minns. Jag hänvisar såsom komplement till texten till två skisser med tillhörande förklaringar i slutet av detta kapitel.

Alla byggnaderna utom en lerkällare för slammad lera var uppförda i trä. Den egentliga fabriksbyggnaden var byggd i 1½ plan och var i bottenplanet 24,5 meter lång och 10,75 meter bred. Ena fasaden var vänd mot söder. På ett avstånd av 5,5 meter från söderväggen gick byvägen i öst-västlig sträckning. Marken på andra sidan om byvägen utgjordes av beteshagar, hörande till Boda gård. Fabriksvillan med trädgård och park låg norr om fabriksområdet.

Huvudingången till fabriksbyggnaden var belägen på byggnadens norra sida. Man passerade först genom en kort korridor i en tillbyggnad på norrsidan. Till höger i korridoren hade man då en trappa ned till källaren för slammad lera. Om man fortsatte gången rakt fram, kom man in i ett förrum i huvudbyggnaden, där bland annat fanns en slipsten och en handpump för uppfordring av dricksvatten från en underliggande brunn. Vattnet kunde självfallet användas även exempelvis för inblandning i lera. I förrummet fanns också laggkärl, innehållande råvaror till glasyren, samt trappa till övervåningen och en dörr till det s.k. bränneriet, som var beläget i nyssnämnda tillbyggnad och varifrån eldningen i brännugnen sköttes. I bränneriet fanns också en rätt stor, handdriven kvarn för blandning och malning av ingredienserna till glasyrvätskan, i vilken de en gång brända föremålen doppades före andra bränningen. Slutligen fanns från förrummet en dörr till ett stort arbetsrum, som upptog ungefär halva fabriksbyggnadens bottenvåning, den västra halvan. När man från förrummet kom in i det stora arbetsrummet, hade man till vänster - utefter östra väggen - en lång bänk, liknande ett bakbord, där lera som hämtats från nämnda lerkällare slutbehandlades genom s.k. slagning, vilket innehar att man gång på gång delande lerklumpen med ståltråd och slog den ena delen mot den andra, tills leran fick tillräcklig smidighet. Leran gick därifrån vidare till drejarna och till dem, som arbetade med hjälp av gipsformar, samt ibland till en handdriven lerpress, där man pressade leran genom en perforerad metallplatta till långa smala lersträngar, som användes vid tillverkningen av de välkända korgflätade faten. Vid rummets norra vägg fanns tre drejskivor och vid den södra fyra. Vid västra sidan

(husgaveln) fanns tre svarvar, två större och en mindre, för avputsning av drejade kärl, sedan dessa fått torka så mycket, att de tålde denna behandling. En annan mindre svarv fanns vid södra långsidans östra ände. I rummets mitt fanns den omfattande träställningen, där man ställde upp tillverkade föremål för torkning.

En drejskiva bestod av två runda horisontella skivor av trä, förenade genom en lodrät järnstång. På den övre skivan placerades den lerklump, som med händerna skulle formals (dras upp) till ett fat, en bunke, en skål eller annat runt kärl. För att detta skulle bli möjligt måste skivan sättas i rätt kraftig rotation. Detta skedde genom att drejaren själv sparkade runt den undre skivan, som var avsevärt större än den övre. Tack vare tyngden i den undre skivan kunde farten bli tämligen stabil. I princip var konstruktionen sådan som framgår av nedanstående skiss, vilken jag hämtat ur en bok. Drejaren satt på bänken till höger och kunde då till vänster om sig på bänken ha ett litet lerlager. Bänken till vänster på bilden kunde han använda för hjälpmedel vid drejningen och som avställningsbord för drejade föremål.

De två stora svarvarna bestod vardera av en lodrät järnstång och överst på den en utbytbar, av lera tillverkad konformad hållare, på vilken man kunde sätta fast det kärl, som skulle svarvas. Här krävdes emellertid en betydligt högre hastighet än som uppnåddes på drejskivorna. Någon nedre skiva på stången fanns därför inte på svarvstången utan i stället ett litet hjul, runt vilket man kunde dra en lina, som också lades runt ett mycket stort drivhjul av trä, som var upphängt lodrätt och var omkring eller nära två meter i diameter. När detta stora hjul drogs runt - och det skedde med handkraft - sattes svarvstången tack vare den stora utväxlingen i mycket snabb rotation. Med ett vasst stålverktyg svarvades ytlagret på kärlet utav så att kärlet fick en slät yta och en lagom stor godstjocklek. Svarvningen krävde - liksom drejningen - stor yrkesskicklighet. Drejarna utförde även svarvningsarbetet, men vid svarvningen måste de ha en medhjälpare, som drog det stora drivhjulet runt. De två mindre svarvarna, som var avsedda för små kärl, hade en annan utformning. På dem placerades det kärl som skulle svarvas på en

vågrät axel, som genom en trampanordning sattes i hastig rotation. Även för denna trampning krävdes en medhjälpare till den som svarvade.

Även tillverkning på annat sätt än genom drejning sköttes om i det stora arbetsrummet. Man använde även då en drejskiva med de bänkar, som därtill hörde. Ofta var det praktiskt att placera det man höll på att tillverka på en skiva, som kunde snurra runt. Man anpassade då farten till vad som var lämpligt i det speciella fallet.

I södra delen av fabriksbyggnaden fanns närmast öster om det stora arbetsrummet ett mindre arbetsrum, kallat glasérummet. Där doppades en gång brända föremål i glasyrvätskan. Där fanns också ingången till brännugnen och ett förråd av s.k. kapslar. Det var rätt stora, cirkelrunda behållare, plana upptill och nedtill. De såg alltså ut ungefär som hattaskar. De var gjorda av eldfast material och var avsedda att under bränning skydda de föremål, som skulle brännas, mot att komma i direkt kontakt ned elden och röken i ugnen. I varje kapsel fick plats ett flertal föremål, om de inte var mycket stora. Kapslarna staplades i ugnen ovanpå varandra ända upp till taket; På den översta i varje stapel lades ett lock. Kapslarna var olika stora och varje storlek staplades för sig. Ugnen var byggd av eldfast material (tegel). Den användbara golvytan var ungefär 4 meter lång och knappt 3 meter bred. Taket var svagt välvt och största takhöjden (i mitten) var cirka 1,7 meter. Ugnen låg tvärs i förhållande till byggnadens längdriktning och nådde med eldstadsdelen till norra väggen, där den förutnämnda tillbyggnaden för bränneriet tog vid. Bränning skedde en gång i veckan och pågick nära 24 timmar från fredag morgon till lördag morgon. För en bränning gick åt 3½ famnar ved, motsvarande ungefär 10 kubikmeter. Om jag minns rätt skulle värmen drivas upp till omkring 1.100 grader Celsius. Man kunde kontrollera gradtalet genom en smal öppning i ugnsmuren. Därinnanför fanns en liten kon av ett ämne, som smälte när den önskade temperaturen uppnåtts.

Bortom glasérummet och ugnen låg vid östra gaveln ett rum, som kallades boden. Där förvarades färdiga produkter och där fanns vid söderväggen ett litet kontorsutrymme. Från boden fanns trappa till förrådsutrymmen i övervåningen och även direkt förbindelse med ett packrum, kallat packboden, i ett med fabriksbyggnaden sammanbyggt stort magasin, varom mera nedan.

Fabriksbyggnaden var - såsom ovan nämnts - byggd i 1½ plan. Full takhöjd fanns därför i övervåningen endast på den mellersta delen samt i en mot söder vänd frontespis, försedd med fyra fönster. Innanför de tre östra av dessa fönster fanns två arbetsrum, det östra utav dessa utrustat med två drejskivor. Dessa rum användes dock under den tid jag minns.

Övervåningens östra del, som hade två gavelfönster, utnyttjades som lagerlokal. I den västra delen, som också hade två gavelfönster, fanns två bostadsrum, vartdera med ett av dessa fönster. Ytterligare ett bostadsrum med ett fönster fanns i frontespisens västligaste del. Dessutom fanns ett litet kök med takfönster. Dessa rum och köket hade före den tid jag minns använts av arbetare vid fabriken och deras familjer, innan de fått annan bostad ordnad.

När man såg på fabriksbyggnaden utifrån, var den höga skorstenen över bränneriugnen särskilt iögonfallande. Den satt över byggnadens östra hälft och utgick från den del av ugnen, som var alldeles innanför ingången från glasérummet. Elden och röken gick alltså, rakt genom ugnen. Hela den östra delen av fabriken uppvärmdes huvudsakligen genom bränningarna i ugnen. Över byggnadens västra hälft fanns en mindre skorsten för de kakelugnar och kaminer, som skulle värma det stora arbetsrummet i bottenvåningen samt bostäder och arbetsrum i övervåningen. Fabriksbyggnadens ytterväggar var målade i gult utom den norra, som var röd för att harmoniera med färgen på det intilliggande stora magasinet, som var rödmålat. Fabrikstaket var täckt med papp, som ofta tjärströks för att hålla tätt.

Det stora magasinet, som låg vinkelrätt mot fabriksbyggnaden, var 24 meter långt och drygt 7 meter brett. Hälften av södra gaveln var sammanbyggd med fabriken i dess nordöstra hörn. Magasinet innehöll - förutom packboden - ett mycket stort utrymme som gick ända upp till nocken och som var avsett för vinterförvaring av ved för bränningen i ugnen, samt i den norra delen förrådsutrymmen i två plan för gipsformar, verktyg och diverse annat. Mellan packrummet och utrymmet för veden fanns en bred genomgång genom huset, där man kunde köra in med häst och vagn. Det fanns stora dubbeldörrar i båda ändar av denna genomgång. Intill gången fanns en decimalvåg, där man vägde bland annat utgående gods. Beträffande packboden kan tilläggas, att fabriken sällan producerade ju var vad man kallar bräckligt gods, som måste packas väl för att tåla vid transporter. För försändelser till kunderna använde man rätt stora trälådor, som tillverkades vid fabriken. De rymde mycket och för att godset inte skulle skadas, packade man det i halm. Troligen kom det mesta av halmen från Boda gård. Under första världskriget blev det emellertid ont om halm. På grund därav blev det förbjudet att använda halm som packmaterial. Morfar måste då finna på något annat som var lämpligt att använda. Det blev vad floran kallar örnbräken, i Boda kallat bockbräk. Sådant växte litet varstans i hagarna, på en del ställen rätt ymnigt. Men insamlandet kostade

en hel del pengar och örnbräken blev därigenom dyrare att använda än halmen, som ju var en biprodukt i jordbruket. Men när kriget tog slut upphävdes förbudet att packa i halm.

För hanteringen av leran fanns vid fabriken ett flertal byggnader och andra anläggningar. Leran kom från Bornholm på mindre segelfartyg, som lade till vid Saltors brygga efter tullbehandling i Kalmar. En sådan lerlast brukade räcka för minst två års produktion genom att man i viss utsträckning också använde lera från lertag i Ålems socken. Leran lossades alltså vid Saltors brygga och forslades därifrån den ungefär 3 km. långa vägen till fabriken i Boda på hästdragna fordon, två hästar för varje. För detta anlätades hästar och fordon och även kuskar från Boda gård samt från de torp under Strömsrum, som låg nära Boda. Tre eller fyra sådana foror gick i skytteltrafik mellan fartyget och fabriken. Leran lades vid fabriken in i enkla förvaringshus, "lerhus", som såg ut som övervåningen i en 1½-plansbyggnad. Det fanns nästan inga sidoväggar utan bara snedtak samt en triangelformad vägg längst bak. Framtill var byggnaderna nästan helt öppna och golvbeklädnad saknades. Leran lades alltså direkt på marken. I mitten av husen var dock takhöjden så stor upp tillnocken som 2,9 meter. Det fanns tre sådana byggnader i rad i fabriksanläggningens östra del.

Leran, som lagts in i lerhusen, kunde inte användas för fabrikationen, innan den befriats från föroreningar. Att ta bort föroreningarna, mest sand, var ett invecklat arbete, som på grund av att det mesta gjordes utomhus kunde utföras i stort sett endast under sommarhalvåret. Första åtgärden var att köra lera från något ev lerhusen på skottkärra till en stor torklada, som låg cirka 10 meter fäster om lerhusen. Torkladan, som i bottenplanet hade en golvyta av drygt 120 kvm, hade fått namnet "Stora snuvan", troligen på grund av att det blåste rakt igenom den. I stället för väggar hade den nämligen stora öppningsbara trälämmar runt om. Leran spriddes ut över golvet och vid vackert väder fick lämmarna stå öppna. Sedan leran torkat tillräckligt, bultades klumparna sönder med stora träklubbor. Därefter skulle leran slammassas. Det innebar till en början, att leran med de föroreningar den innehöll forslades till en anläggning, knallad "Slammen", som var belägen under bar himmel och låg omedelbart sydväst om Stora snuvan. Slammens centrala del bestod av en träuppbyggnad några decimeter över marknivån samt tre därovanpå placerade rätt stora träkar, drygt en meter djupa. Där fanns också en handpump, med vilken man kunde pumpa upp vatten i träkaren från en brunn, som fanns under träuppbyggnaden. Leran, inklusive föroreningarna, lades i träkaren och blandades där med vatten från brunnen. Med trästänger, som var rätt grova nedtill och smalare uppåt, så att de var lätta att gripa om, rörde

man om i blandningen och stötte sönder de klumpar, som eventuellt blev liggande på botten. Detta medförde, att all sand och annan tung materia slutligen låg på botten under det att leran helt blandat sig med vattnet. Flytande föroreningar skummades bort. Sedan gällde det att snabbt med hjälp av en träränna få över vattnet med den däri kringflytande leran till något av de 10 mycket stora träkar, som stod i ring omkring slammens centrala del. Där skulle leran sjunka mot botten under det att vattnet skulle klarna alltmera upptill. På dessa kar fanns en mängd tapphål med tappar uppifrån och ända ner till botten. Allteftersom leran sjönk mot botten avtappades det överliggande vattnet genom tapphålen med början uppifrån. Vattnet rann till ett dike, som löpte utanför ringen av de stora karen, och genom detta dike återfördes vattnet till brunnen. Denna användes endast för slammen, ock det spelade därför inte någon roll om vattnet var något förorenat av lera. Man minskade genom denna anordning risken för att brunnen skulle sina. Inne i fabriken fanns ju en annan brunn, från vilken man kunde taga bland annat dricksvatten.

När den kvarvarande lerblandningen i ett stort kar började bli trögflytande, tappades detta material med hjälp av en träränna över till någon av de 10 stora trälådor, som stod i en ring utanför de stora karen. Dessa lådor hade en bottenyta av omkring 2 x 3 meter och sidor med en höjd av cirka 30 cm. De stod parvis på träpallar och var utrustade med tapphål och tappar på samma sätt som de stora karen. Tapphålen och de tillhörande tapparna var emellertid av betydligt mindre dimension än de på karen. Det blev inte så mycket vatten att tappa av från lådorna och något dike behövdes därför inte för det vattnet. I övrigt gick det till på samma sätt som vid de stora karen, när leran sjönk och vattnet stannade i ytlagret.

Leran blev till slut så fast, att den ej längre var flytande. Man öste då med skopor över leran i vid fabriken tillverkade lerfat, som var brända en gång och som var något defekta och därför tagits ur produktionen. Dessa lerfat var i allmänhet av den största typ som tillverkades vid fabriken och de kallades vid den nu ifrågavarande användningen lerbackar eller endast backar. Sedan de fyllts med lera, sattes de in på hyllor i ett annat torkhus än det förut nämnda. Det huset hade också öppningsbara luckor i stället för väggar och det kallades "Lilla snuvan". Det utgjorde fabriksanläggningens västligaste del och hade sitt sydöstra hörn invid fabriksbyggnadens nordvästra. När leran i backarna torkat så mycket, att den var nästan tillräckligt torr att användas i fabrikationen, slogs leran ur backarna och togs ner i lerkällaren, som hade ingång från Lilla snuvan och i andra änden utgångsdörr mot korridoren till fabriksbyggnadens förrum.

Källaren låg parallellt med och nära intill fabriksbyggnadens norra långsida. Övre delen av väggarna samt taket syntes över marknivån.

Det fanns också en annan anordning än slammen för beredande av lera. Vid svarvning av de drejade kärnen bortskalades från ytskiktet rätt mycket lera. Denna var förut genom slamning befriad från alla föroreningar och behövde ej slamas på nytt. Men den hade torkat för mycket för att genast kunna återanvändas. Den samlades därför i en trälår, som var delvis nedgrävd i marken utomhus i vinkeln mellan utbyggnaden för bränneriet och den stora magasinsbyggnaden. Låren som hade en bottenyta av cirka 2 x 3½ meter, var försedd med lock av trä. Intill låren fanns en kvarn, som till konstruktionen liknade en handdriven köttkvarn. Skillnaderna bestod i att skruven var ställd vertikalt, att den ej drevs runt med handkraft utan med hjälp av en häst och att allt var rycket större än i en köttkvarn. Det som motsvarade veven på en köttkvarn var en cirka 4½ meter lång stång, fastgjord överst på den nämnda stora skruven och sträckande sig vågrätt därifrån till den cirkel, där hästen skulle gå, och driva kvarnskruven runt inuti ett cirkelrunt hölje. Kvarnen hade utsidor av trä i fyrkant och när den inte användes satt upptill ett litet löstagbart tak till skydd. När man skulle "kvarna", som det hette, måste man först fukta leran i trälåren genom besprutning och omröring. Sedan detta skett samt taket tagits bort från kvarnen, stången satts på och hästen spänts för, matade man in lera från låren överst i kvarnen och hästen fick börja sin vandring runt, runt. Man fortsatte att mata in lera i kvarnen och tack vare skruven pressades leran ihop och fördes neråt i kvarnen, så att den slutligen i lämplig konsistens kom ut ur kvarnens nedre del såsom en fyrkantig korv, ungefär 20 x 20 cm tjock. Korven skars av i lagom stora mansbördor, som bars ner i lerkällaren. Där fick leran ligga till dess den behövdes i fabrikationen. Denna procedur upprepades endast med mycket långa tidsmellanrum, eftersom man av effektivitetsskäl måste ta med så mycket lera som möjligt varje gång och det tog lång tid innan låren fylldes med leravfall. Arbetet kunde liksom slamningen utföras endast under sommarhalvåret.

Till fabriksbyggnaderna hörde också, den förut omtalade stallsbyggnaden samt några mindre hus, ett för förvaring av tjära och oljor m.m. och ett som användes såsom vedbod. Det sistnämnda huset var byggt i samma stil som lerhusen men hade, i motsats till dessa, vägg även på framsidan och en dörr i den väggen. Vedboden var avsedd för småhuggen ved för kakelugnar, kaminer och spisar både i fabriken och i bostadsvillan. Stora snuvan som delvis var byggd i 1½ plan, hade snickarverkstad i övervåningen.

På en år 1881 upprättad karta över fastigheten Fabriksplanen nr 1 kan man se, att vid tiden för kartans upprättande Stora snuvan ännu ej byggts och inte heller de tre lerhusen eller vedbacken eller huset för tjära m.m. Slammen har ej heller markerats på kartan.

Fabriksanläggningen har alltså endast så småningom blivit komplett. Ej heller stallet eller bostadsvillan finns med på kartan.

Stallsbyggnaden, som även innehöll vagnbod, synes ha blivit färdig 1886, eftersom det årtalet målats över ingången till stallet. Kalmar-Berga järnväg öppnades för trafik först 1897 och dessförinnan måste fabriksprodukter fraktas långa vägar med häst och vagn, bland annat till stationer vid Nässjö-Oskarshamns järnväg och till Kalmar, i den mån man inte kunde använda sjötransporter. I stallet fanns spiltor för tre hästar och en avbalkning för en unghäst. Över spiltorna och vid avbalkningen fanns prydligt målade trätavlor med hästarnas namn. När Kalmar-Berga järnväg med station i Ålem öppnades för trafik, behövdes inte längre dessa hästar. Då räckte det med de hästar, som fanns vid gården. Fabriksstallet blev tomt. Men sedan Morfars syster Anna 1918 arrenderat ut jordbruket vid gården och arrendatorn behövde stallet där för sina hästar, lät Anna Dam placera en av sina hästar i fabriksstallet att användas för fabriksens behov men också för privata körningar för henne och morfar och deras anhöriga. Det var till en början en gammal häst med namnet Ross. Den byttes efter ett par år till en yngre häst, Freja. Fabriken fick bära alla kostnader för dessa hästars utfodring och skötsel.

Till stallet hörde ett gärde, som låg bakom stallsbyggnaden och omfattade fabriksfastighetens sydöstligaste del. På eftersomrarna brukade fabrikshesten få gå på bete där. Gärdet kallades "Harvan", en gammal beteckning för en inhägnad mindre åker eller äng.

När detta skrivs några år in på 1980-talet, är stallsbyggnaden den enda av de till fabriksanläggningen hörande byggnaderna som finns kvar. Alla de andra byggnaderna är bortrivna liksom också slammingsanläggningen och lerkvarnen.

Fabriksanläggningen, sådan jag nu beskrivit den, hade säkerligen inte ändrats mycket sedan den byggts under Carl Dams tid och med början 1873-74. Man kan utgå från att den vid sin tillkomst fullt ut motsvarade tidens krav. Carl Dam var ju en kunnig yrkesman redan när han 1858 kom till Timmernabben och hade sedan förvärvat erfarenheter både vid fabriken där och vid fabriken i Oskarshamn. När Morfar övertog driften vid fabriken i Boda, vilket måste ha skett senast år 1893, bör det ha varit en väl fungerande anläggning.

Vilken utbildning i yrket Morfar då hade vet jag inte. Men han måste ha lärt sig av sin far, hur fabriken skulle skötas praktiskt och ekonomiskt. Och fadern dog ju inte förrän 1912, varför det varit möjligt att under lång tid använda honom som rådgivare. Morfar själv levde bara tio år längre, till hösten 1922, och mina minnen går inte mycket längre tillbaka än vad som omfattas av dessa tio år. Jag såg aldrig Morfar dreja eller eljest deltaga i tillverkringen vid fabriken. Allt sådant sköttes av arbetarna, som var yrkeskunniga och ansvarskännande. Men Morfar höll naturligtvis uppsikt över arbetets gång och gjorde behövliga nyanskaffningar. Och han skötte själv fabriken bokföring och brevväxlingen med leverantörer och kunder. Kontorsarbetet utförde han i sitt kontorsrum i bostadsvillan. Rummet låg i bottenvåningens sydvästra hörn. Dit kom en gång i veckan de arbetare, som hade ackord och som därför måste redogöra för sina arbetsprestationer. Morfar syntes helt lita på deras uppgifter och det hade han skäl att göra. Fusk var något okänt i Boda. Det var huvudsakligen drejarna, som arbetade på ackord. I villan fanns också fabriken enda telefon, Pataholm 11. Det var för övrigt den enda telefonen i Stora Boda, och det medförde att många kom och bad att få låna telefonen, vilket alltid beviljades.

Fabriksdriften i Boda synes ekonomiskt sett ha gått bra såväl före som under första världskriget. Även under tiden närmast efter krigets slut var konjunkturerna goda. Men 1920 spred sig en internationell ekonomisk kris även till Sverige. Varupriserna, som gått upp kraftigt under kriget, började att snabbt sjunka. Många tillverkare och köpmän måste då lägga ner eller inskränka sin verksamhet, vilket i sin tur ledde till svår arbetslöshet. Alla fick ont om kontanter. Krisen drabbade helt naturligt även fabriken i Boda. Det blev svårt att sälja fabriken produkter och varulagret växte hastigt. Morfars ekonomi blev ansträngd. Men i stället för att friställa arbetare lät Morfar en del av dem gå ut i Ålems socken och angränsande socknar för att sälja fabriken varor. Det skedde vintertid och de drog då med sig sitt försäljningslager på låga, breda arbetskalvar, kallade drögar. Denna försäljning gick tämligen bra. Fabriken ekonomi förbättrades något och lagrets ökning motverkades. Sommartid, när det alltjämt var svårt att i tillräcklig grad finna arbetsuppgifter vid fabriken, lät Morfar fabriksarbetare hjälpa honom i trädgården i större utsträckning än som förut varit vanligt. Ingen blev friställd.

Även andra omständigheter än den internationella krisen medverkade till att Morfars ekonomi blev fortsatt ansträngd. Ett problem var, att konkurrensen ökade från tillverkare, som framställde hushållskärl i mera hållbart material än den i Boda använda leran. Därtill kom, att fabriken

i Boda blivit omodern gå flera sätt. Det spelade större roll än tidigare, att fabriken saknade möjlighet att - såsom på en del andra håll - låta de nyglaserade kärnen svalna i långsam och jämn takt i samband med att de togs ut ur ugnen. Genom alltför snabb avkyllning uppstod glasyrsprickor på en rätt stor del av de tillverkade föremålen. Sådana produkter måste säljas som sekunda och alltså till nedsatt pris. Fabriken var också omodern på det sättet, att allt måste göras med handkraft. Och när elektriska ledningar slutligen drogs fram till Boda - Jag tror det var 1921 ansåg Morfar sig inte ha råd att dra in elektrisk kraft eller ens elektrisk belysning i fabriken. Endast bostadsvillan fick elektriskt ljus. I fabriken måste man fortsätta att lysa sig med fotogenlampor.

Mor hjälpte Morfar under denna besvärliga tid ned att sända ut reklambroschyrer. Men effekten därav blev inte så stor. Av vad Mor berättat förstår jag, att Morfar blev pessimistisk beträffande fabriken framtid. I början av hösten 1922 fick Morfar besked av läkare, att han led av en svår sjukdom, för vilken ingen bot fanns, och att han därför inte hade lång tid kvar att leva. Han avled av denna sjukdom den 17 nov. 1922. Kort före hans död hade Mor och Far kommit överens med honom om att Mor, som var enda arvingen, skulle behålla fabriksfastigheterna och fortsätta driften vid fabriken sådan den var och så länge det var möjligt. Detta var naturligtvis också ett starkt önskemål från arbetarnas sida. Efter Morfars död fick verkmästaren Anton Olsson handha den direkta ledningen av fabriken. Han hade redan förut ett litet kontor i det rum på fabriken, som kallades boden. Och dit flyttades fabriken telefon, Pataholm 11. Anton Olsson skötte sitt arbete med stort nit och lyckades så bra, att fabriken årligen gav en liten nettoavkastning. Men detta berodde delvis av tillfälliga omständigheter och av att återanskaffning av material och underhållkostnader hölls på en mycket idag nivå. Mor och Far kom så småningom till den uppfattningen, att enda utvägen var att sälja eller arrendera ut fabriken. Och i början av år 1928 fick Mor ett förslag från konstnären Gabriel Burmeister, som 1925 köpt fabriken i Timmernabben, att han skulle få arrendera fabriken i Boda. Efter förhandlingar skrevs kontrakt, enligt vilket Burmeister skulle arrendera fabriken i Boda i tre år från och med den 1 maj 1928. Kontraktstiden förlängdes senare med ett år. Tiden skulle alltså utgå vid månadsskiftet april/maj 1932. Men i början av 1932 inträffade en brand i fabriken i Timmernabben, vilken medförde att driften där måste inställas tills vidare. Burmeister lade då ner driften även vid fabriken i Boda. Tyvärr fanns ej någon kontraktsbetämmelse, som kunde hindra honom från en sådan åtgärd. Han betalade dock överenskommen arrendeavgift till kontraktstidens slut. Någon förlängning av kontraktstiden var han inte intresserad av. Och då Mor och

Far inte ansåg sig ha råd eller möjlighet i övrigt att återupptaga driften vid fabriken i Boda samt försök till försäljning eller ny utarrendering misslyckades, blev fabriksdriften aldrig mera återupptagen.

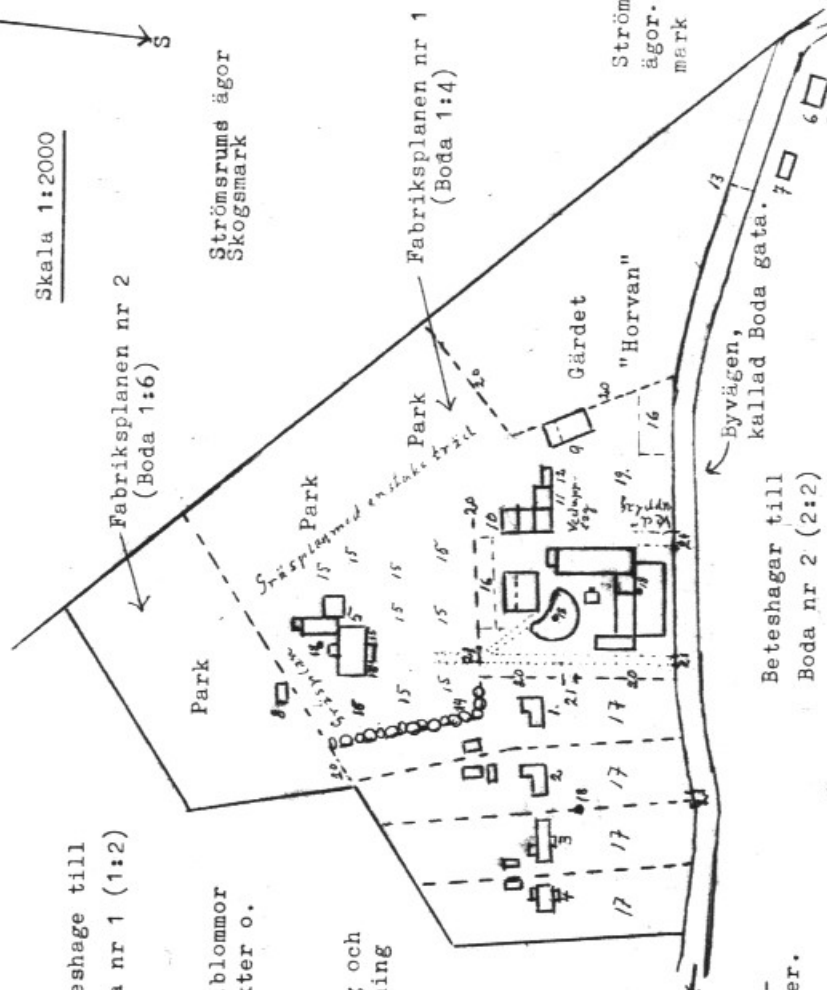
Skiss över fastigheterna Fabriksplanen nr 1 och 2, i Jordregistret betecknade Boda 1:4 och 1:6, med därå uppförda byggnader och anläggningar.

Skala 1:2000

Beteshage till
Boda nr 1 (1:2)

14. Granhäck
15. Frukträd o. blommor
16. Bär, rotfrukter o. grönsaker
17. Trädgård
18. Brunn
19. Virkesupplag och lådtillverkning
20. Staket
21. Grindar

Mot gårdarna i Stora Boda, närmast Damska gårdens. Avståndet från pilen till gårdens huvudbyggnad cirka 200 meter.

Familjen Dams bondgård i Boda betecknades såsom 1/4 mantal Boda nr 1 och 1/4 mantal Boda nr 2, i jordregistret antecknade såsom Boda 1:2 och 2:2.

Beteshagar till
Boda nr 2 (2:2)

Mot landsvägen Saltor
- Pataholm-Ålem.
Före landsvägen avtagsväg åt höger mot Lilla Boda och Södra Backebo.

1. Gustaf Jonssons, senare FASTER Helens bostadshus
2. Anton Olssons bostadshus
3. Kreiß, senare Ruhen och Fllen Erikssons bostadshus
4. Frans Lorensen Lundströms, senare Axel Lundströms bostadshus
5. Fabrikörsvillan med ekonomiflygel och matkällare
6. Gustaf och Anette Holms bostadshus
7. Johan Petter Johanssons bostadshus, rivet troligen 1913
8. Lektuga
9. Stall och vagnbod, den senare i byggnadens nordvästra del
10. Tre i rad liggande hus för oslemmad lera
11. Vedbod
12. Hus för tjära, oljor m.m.
13. Grind över byvägen (Boda gårdsungdjur brukade få beta av gräset på vägkanterna och fick då inte gå längre än till grinden)

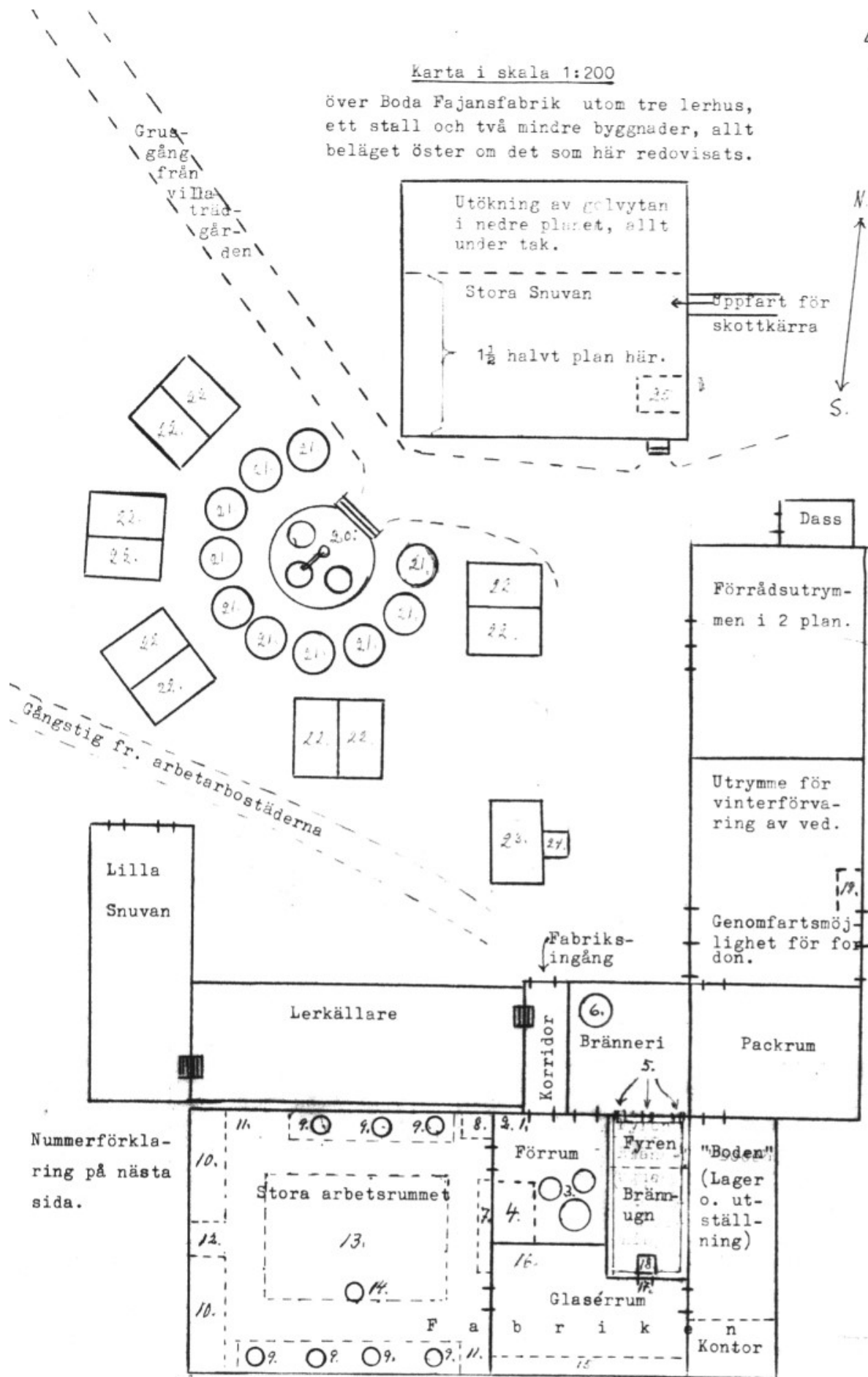
Strömsrums ägor. Skogsmark

Betr. fabriksanläggningen hänvisas till annan skiss i större skala.

Stallet med vagnbod **här** har återgivits utan en i slutet av 1910-talet i nordväst gjord tillbyggnad.

Karta i skala 1:200

över Boda Fajansfabrik utom tre lerhus, ett stall och två mindre byggnader, allt beläget öster om det som här redovisats.

Nummerförklaring på nästa sida.

5½ m. bred gräsplan mellan fabriken och byvägen, kallad Boda gata

Nummerförklaring till skissen på föregående sida.

1. Slipsten
2. Handpump för dricksvatten
3. Laggkärl för råvaror till glasyren
4. Trappa till övervåningen
5. Tre fyröppningar i ugnsväggen
6. Glasyrkvorn
7. Bänk för slutbehandling av leran
8. Garderob för ytterkläder m.m.
9. Drejskivor, markerade med symboliska ringar
10. Två svarvar för drejade föremål
11. Två mindre dito
12. Press för framställning av långa, smala lersträngar
13. Träställningar för lufttorkning av nytillverkade föremål
14. Kakelugn
15. Arbetsbänk, bl.a. uppställningsplats för föremål, som nyss tagits ut ur ugnen
16. Förråd av kapslar
17. Ingång till ugnen
18. Fabriksskorstenen
19. Decimalvåg
20. Slammens centrala del med vattenpump och tre slamkar
21. Stora tråkar för slammad lera
22. Stora tråldådor för detsamma
23. Trälår för leravfall, delvis nedsänkt under marknivån
24. Hästdriven kvarn
25. Trappa till övervåning

Boda fajansfabrik, sedd från nordväst. Fabriksbyggnaden i bakgrunden, med utbyggnad framför, innehållande bränneriet och ingångskorridoren. Lerkällarens tak syns framför fönstren. Längst till vänster det stora magasinet och längst till höger Lilla snuvan. I förgrunden slammingsanläggningen med de stora lerlådorna närmast och där bakom de stora lerkaren. Läget för slammens centrala del framgår genom att vattenröret från brunnen sticker upp. Bakom röret ser man taket på kvarnhuset. Stora snuvan låg till vänster om de stora lerkaren (utanför bilden).

Fabriksbyggnaden sedd från väster. Innanför fönstren i nedervåningen fanns de två stora svarvarna. Innanför fönstren i övervåningen fanns två bostadsrum och i den frontespis, som skymtar framför stora skorstenen, fanns ytterligare ett bostadsrum och två arbetsrum. Lilla snuvan längst till vänster. Till höger en av Bodas fina stenmurar. Innanför trästängslet till vänster fanns trädgårdar till arbetarbostäderna.

Detta foto har tagits av min bror Gösta sommaren 1952. Det visar fabriksbyggnadens fasad mot söder, alltså mot byvägen. Fotografen har stått söder om vägen i den hagmark, som tillhörde Boda gård. Under den tid då fabriksdriften ännu pågick var det två hagar, skilda genom en gårdsgård som gick ungefär vinkelrätt mot vägen. Två grindar till dessa hagar kan man se på bilden. Den smala grinden till vänster ledde till den västra av de två hagarna och var avsedd för de arbetare vid fabriken, som bodde i Lilla Boda. Från grinden fanns en gångstig, som de följde till Lilla Boda. Den breda grinden till höger ledde till den östra hagen och ett gärde. - När kortet togs hade fabriksskorstenen ej längre den ursprungliga höjden. På grund av skador genom väder och vind hade översta delen av skorstenen redan under senare delen av 1930-talet måst tagas bort, varefter ett skydd sv trä lagts över återstoden.

Av fönstren i bottenvåningen hörde de fyra längst till vänster till det stors arbetsrummet. Innanför vart och ett av dessa fönster fanns en drejskiva. Vid dessa drejskivor satt under den tid jag minns, från vänster räknat, drejarna Ruben Eriksson, Oskar Johansson och Axel Lundström. Vid den fjärde drejskivan, som var närmast glaserrummet, satt emellanåt Adolf Nilsson under arbete med dekoration av kärl, som bränts en gång. De därefter följande tre fönstren hörde till glaserrummet, där Adolf Nilsson hade sin huvudsakliga verksamhet. Fönstret längst till höger hörde till den s.k. boden. Alldeles innanför det fönstret hade verkmästaren Anton Olsson ett litet kontorsutrymme, som han använde även sedan han blivit fabrikschef. Det var dit telefonen flyttades efter Morfars död.

Av de fyra fönstren i övervåningen hörde det vänstra till ett bostadsrum. Nästa i raden hörde till ett mindre arbetsrum och de två högra till ett större arbetsrum med två drejskivor. Det var där min syster Greta och jag försökte oss på fajanstillverkning.

Detta foto, som också tagits av min bror Gösta sommaren 1952, visar en del av fabriksanläggningen, sedd från öster. Man ser fabriksbyggnadens östra gavel. De två fönstren i nedervåningen tillhörde boden. Innanför de två övre fönstren fanns lagerutrymmen. Till höger om fabriksbyggnaden och sammanbyggd med den ser man det stora magasinet. De två fönstren där hörde till packboden. Till höger om det högra fönstret ser man de stora dubbeldörrar, som ledde till en genomfart genom huset. Man kunde köra igenom där med häst och vagn. På husets motsatta sida fanns därför likadana dörrar. Under de 20 år som gått från det att fabriksdriften lagts ner till dess fotot togs hade en del buskar och träd vuxit upp, så att man på fotot ej kan se resten av magasinbyggnaden. Och en del mindre byggnader hade tagits bort, bland dem de tre lerhusen. Vedboden, som var byggd i samma stil, står dock kvar och kan ge en föreställning om hur de tre lerhusen såg ut med mycket låga sidoväggar och högt tak. Stora snuvan skymtar mellan magasinbyggnaden och vedboden. Ovanför vedbodstaket skymtar bostadsvillan. Infarten från byvägen till fabriksanläggningen fanns på den sida av fabriken och magasinet, som man ser på fotot. Den passerade alltså utanför magasinets dubbeldörrar och fortsatte rakt fram till lerhusen, som låg öster om infarten. Om man, sedan man passerat fabrikshuset, tog av åt höger, kom man till stallsbyggnaden. Innan man nådde så långt passerade man upplag i det fria för ved och virke. Stallsbyggnaden ses här nedan. Foto 1980.

Längst till vänster fanns vagnboden. Alla tre fönstren hörde till stallet.

På bilden härinvid ser man byvägen genom Boda från väster mot öster; Boda gata, som den brukade kallas. I fonden till höger syns fabriken med sin höga skorsten

och den stora gran, som stod på vägmarken omedelbart öster om den grind man gick genom, när man skulle till Morfars bostadsvilla. Till vänster om fabrikshuset skymtar en del av magasinsbyggnaden och till vänster därom "Stora snuvans" övervåning med ett gavelfönster. Innanför det fönstret fanns en snickareverkstad. Ytterligare något åt vänster och närmare fotografen ser man först ett brunnskar, hörande till arbetarbostädernas vattenbrunn, och därefter de fyra arbetarbostäderna, som låg på linje med sina åt söder vända framsidor. Brunnen låg mitt för mellanrummet mellan de två mittersta husen och därifrån ledde också en gemensam utfart till byvägen. Stenmurarna i förgrunden var i gott skick men kanske inte bland de bästa. Boda gårds byggnader låg ett kort stycke väster om den plats, där fotografen stod.

Här ser man de fyra arbetarbostäderna, fotograferade från fabriksområdet. Närmast Gustaf Jonssons, senare Faster Helens hus, därefter Anton Olssons hus, sedan Carl Johan Kreüs hus, vilket efter

honom övertogs av Ruben Eriksson och hans hustru Ellen, samt längst bort Axel Lundströms hus. Husen var rätt lika varandra och alla från början röda, troligen målade med Falu rödfärg. Kreüs hus var dock något längre än de övriga. Till varje hus hörde en trädgård, som sträckte sig fram till stängslet mot byvägen. Norr om husen fanns uthus och hagmark, som hörde till husen. I förgrunden ser man den breda sandgång, som ledde från Morfars bostadsvilla till byvägen. Sandgången gick snörrät från villan till vägen. Den gick alltså mellan fabriksbyggnaderna och det till arbetarbostäderna hörande området. - Detta fotografi är taget sommaren 1952 och alltså tjugو år efter det att driften vid fabriken lagts ner. Det övre fotografiet torde vara taget omkring 1910.

Kap. 5. De fyra fajansfabrikernas produkter

Karl Hammer har sänt mig ett utdrag ur årsskriften "Bornholmske Samlinger" för 1980, innehållande en av Bodil Tornehave författad artikel med titeln "De Bornholmske Fajance- og Terracottafabriker". Där nämnes bl.a. att tre bröder Sonne under 1840-talet drev fajansfabrikation i Rønne och att en av dem - Frederik Martin Sonne - anlade en fabrik, som drevs till 1872. Dessa uppgifter är intressanta därför att Carl Dams farmors mor var född Sonne. Det ligger nära till hands att antaga, att Carl Dam kommit in i keramikeryrket genom anknytningen till släkten Sonne. Av artikeln framgår också, att under 1840- och 50-talen funnits många fajans- och terracottafabriker i Rønne, de flesta av liten omfattning, samt att på grund av konkurrensen mellan dem och andra omständigheter, särskilt höga vedpriser, många blivit utslagna och att 1858-59 rått en svår kris inom yrket. Det nämns också, att på grund därav två dugande yngre fajansmän, Carl Erasmi Dam och Lars Jörgensen, lät engagera sig till att driva en fajansfabrik i Timmernabben norr om Kalmar.

Ovan har i kap. 3 skildrats hur Carl Dam år 1858 kom till Timmernabben för att bli teknisk ledare vid tillkomsten och driften av den utav H.L.Hammer initierade "Tillinge Fajence- och Terracottafabrik", som började sin tillverkning 1859. Såsom i samma kap. nämnts begagnades vid fabriken mönster och modeller, som Carl Dam medfört från Bornholm och den behövliga leran importerades därifrån. Fabrikationen måste därför ha blivit mycket likartad den, som Carl Dam lärt sig på sin hemö. Härtill bidrog också Lars Jörgensens medverkan. Samma blev förhållandet i Oskarshamn. Och när slutligen Carl Dam byggde och drev en egen fabrik i Boda kan förhållandena där såvitt avsåg produkterna inte ha blivit mycket annorlunda. Detta utesluter naturligtvis inte att förbättringar av olika slag under åren genomförts eller att nya modeller tillskapats. Carl Dam var ju fajansmästare och mycket sakkunnig. Även Jörgensen och J.J.Westh var skickliga keramiker, men Jörgensen avled såsom ovan nämnts redan 1864 och Westh flyttade tillbaka till Bornholm 1868.

Tillinge Fajence- och Terracottafabrik upphörde med sin verksamhet senast 1868. Men redan 1865-66 tillkom genom H.L.Hammers initiativ en ny fajansfabrik i Timmernabben, "Tillinge Nya Fabrik", i vilken Carl Dam inte var delägare. Men när denna fabrik byggdes och inreddes måste man självfallet ha tillgodogjort sig erfarenheterna från den redan befintliga fabriken där, och teknisk ledare för den nya fabriken blev bornholmaren P.G.A.Kofoed, vilken liksom Carl Dam, Jörgensen och Westh lärt sig yrket i Rønne. Även den fabriken tog sin lera från Bornholm. Fabrikationen kan därför inte ha blivit så mycket annorlunda än den vid de förut nämnda tre smålandsfabrikerna. Detta bestyrkes av den nedan återgivna artikeln av konstnären Gabriel Burmeister. År 1925 köpte och fortsatte Burmeister Tillinge Nya Fabriks anläggningar i Timmernabben driften där under ny firma och med delvis nytt sortiment och

nya glasyrer. Såsom förut nämnts arrenderade han också fabriken i Boda från och med 1 maj 1928 till dess driften i Boda lades ner i början av år 1932. I Ålemsboken har på sid. 680-681 tagits in ett utdrag ur en av Burmeister författad artikel, som förut publicerats i Kalmar läns fornminnesförenings "Meddelanden 1942". I artikeln skildras tillverknigen vid fabrikerna i Boda och i Timmernabben före Burmeisters tid, därvid Burmeister inte gör någon åtskillnad mellan Tillinge Fajence- och Terracottafabrik och Tillinge nya Fabrik. Bland annat anföres i artikeln: "Den vara, som framställdes vid de båda smålandsfabrikerna är att anse som ett slags finare lergods, en Wedgewood-vara av den typ, som i mitten av 1800-talet var oerhört populär runt hela Europa. Utgångsmaterialet var i detta fall en tämligen järnfri lera, av vilken förr i tiden funnos stora kvantiteter på Bornholm. Denna lera slammades och lagrades ytterst omsorgsfullt och var oerhört plastisk. Den antog efter bränning och glasering en vackert gulbrun färg och sintrade hårt (= smälte ihop med glasyren). På de modeller, som drejades och formades av denna lera, anbringades vanligen ornamentala utsmyckningar i vit holländsk piplera. Det var vanligen blommotiv i låg relief eller ännu hellre figurala framställningar i den nyklassicistiska stil, som var så utmärkande för det tidigare 1800-talet. Olika jaktscener var också bland de vanligaste motiven. Av dylika skulpturala småstycken medförde Dam från Bornholm ett stort antal. Modellerna voro mestadels fria efterbildningar efter särskilt engelska modeller i empiristil. Därtill kommo, såsom en särskild specialitet vid båda fabrikerna, skålar och fat i ett vackert och tekniskt sett svårutfört flätverk, vilket i stilhänseende hänförde sig till rococotiden. - Modellserierna voro sålunda tämligen begränsade till sitt omfång, men stilen hölls konsekvent under fabrikernas hela verksamhetstid. Glaseringen utfördes med en starkt högglänsande genomskinlig blyglasyr. För att ernå en rikare verkan av bottenytan och för att giva densamma en förnämre karaktär användes stundom ett överslag av samma lera som i grundmaterialet men tillsatt med järnoxid i form av finmald järnrost. Denna hackades loss från beslagen i botten på de fartyg, som för översyn återvända till Timmernabben efter att ha befarit de saltmättade världshaven. Detta röda överslag flöt sedan vid bränningen samman med glasyren och bildade en oregelbunden vattring samtidigt som den fläckvis färgade ytan brunröd. Vid inträffad hårdare bränning kunde dessa röda skiftningar understundom bli svartare mot den guldgula bottentonen och de vita ornamenten."

Fabrikerna i Timmernabben, Oskarshamn och Boda presenterade sig alla såsom fajans- och terrakottafabriker. Med terrakotta menar man vanligen finare oglaserat lergods med porös ogenomskinlig massa. Från fajansen skiljer sig terrakottan genom frånvaron av glasyr. I Boda förekom - såvitt jag vet -

tillverkning av oglaserat lergods endast i ringa omfattning. Som exempel på sådan tillverkning kan nämnas lergökar, på vilka man kunde spela en liten låt, samt sparbössor i form av någon frukt eller ett djur, såsom exempelvis ett äpple eller en anka eller en hund. Dessa föremål brändes alltså bara en gång. Sparbössorna brukade man sedan måla med oljefärg under det att lergöken fick behålla den färg den fått genom bränningen.

Beträffande fajansen kan hänvisas till ett avsnitt ur Ann-Charlotte Weimarcks år 1975 tryckta bok "Lergodset från Rönne" sid. 35. Där skriver hon: "Rönnefabrikernas framgångsrika huvudtillverkning var den s.k. gula fajansen. Gul fajans är en terminologiskt oegentlig beteckning på detta gods; det är dåtidens beteckning. Fajans är egentligen en tennglaserad finare lergodsvara. Tennglasyn är vit och ogenomskinlig och kan bilda grunden för polykroma dekorer, medan denna s.k. gula fajans i själva verket är en blyglaserad lergodsvara. Blyglasyn är genomskinlig och bildar bara ett svagt färgande glasskikt över godsytan. Bornholms gula fajans förutsätter alltså en gulbrännande lera. - Beteckningen gul fajans har jag bara påträffat inom ett mycket begränsat område: Rönne på Bornholm, Höganäs, Timmernabben och Boda i Sverige, och dessa fabriker använde alla för detta gods mineralogiskt sett samma lera. Rönne och Höganäs har samma lerförande formationer, Timmernabben och Boda importerade sin gula lera från Bornholm." Ann-Charlotte Weimarck saknade tydligen kännedom om fajansfabriken i Oskarshamn. Annars hade hon kunnat taga med den i sin uppräknig. Men på sid.67 nämner hon, att C.E.Dam var keramisk fackkunnig vid fabriken i Timmernabben, där man tillverkade gul fajans, som - när den var ostämplad svårligen kunde skiljas från bornholmsgodset. Hon nämner också, att Dam senare startade "en egen fabrik i Boda, där en likartad tillverkning upptogs".

Vid alla de fyra smålandsfabrikerna tillverkades alltså från början huvudsakligen den nämnda gula fajansen. Och i den mån förändringar gjordes beträffande de glaserade varorna var det inom ramen för samma teknik. Det var hela tiden fråga om blyglasyr. Ann-Charlotte Weimarck skriver om sådan glasyr på sid.56 i sin nyssnämnda bok: "Glasyn smälter och förglasas under bränningen och förenar sig kemiskt med leran. Blyglasyn är alltså nästan helt genomskinlig, varför lerans bränningsfärg framträder genom glasyn." - Även vid användning av den bornholmska gulbrännande leran oblandad kunde man dock genom tillsättning av färgstoffer i glasyn få fram andra färger än gul. Och genom att blanda den leran med annan lera eller med finkrossad brunsten kunde man också förändra färgen. I Boda började man sålunda efter en tid att för det mesta blanda bornholmsleran med lera från ett lertag i Ålems socken. Se vidare om färgerna sid. 58.

Under den tid jag minns och säkerligen också dessförinnan tillverkades vid fabriken i Boda huvudsakligen hushållskärl och andra bruksföremål. Störst omfattning hade tillverkningen av mjölkfat, bunkar, spilkumar och syltburkar samt krukor med två handtag och lock. Den tillverkningen omfattade också bland annat soppterriner med två handtag och lock, brödfat och frukttallrikar i flera olika utföranden, Aladåbformar som gav aladåben en vacker dekor i form av en druvklase eller liknande, handtagsförsedda kannor för mjölk eller annan dryck, muggar samt kaffe- och tekannor med tillhörande sockerskålar och gräddkannor och koppar med fat. Man tillverkade även lavoarserviser omfattande tvättfat, handkanna och potta samt tvålkopp. Därtill kom spottkoppar, som på den tiden var en vanlig artikel i hemmen, särskilt i hem där man snusade. Till bruksföremålen hörde också askkoppar och glaserade blomkrukor med tillhörande fat.

Många av de nu nämnda produkterna tillverkades i flera olika storlekar. Detta gällde bland annat mjölkfat, bunkar, spilkumar, syltburkar, krukor med lock och blomkrukor med fat. I sådana fall angavs storleken med en siffra i kärlets botten. Nr 1 var den största storleken. Ju högre siffran var, desto mindre var kärlet.

En del kärl tillverkades också i leksaksformat. Detta gällde bland annat muggar samt kaffekannor med tillhörande sockerskålar, gräddkannor och koppar med fat. Även andra leksaker gjordes såsom exempelvis leksaksdjur i kompakt lera och de förutnämnda lergökarna.

En mellanställning mellan bruksföremål och prydnadsartiklar intog sådana saker som ljusstakar, vaser och sparbössor. Särskilt vaser tillverkades i en stor mängd olika modeller. Men även av ljusstakar förekom olika typer. Förut har nämnts, att sparbössorna ofta brändes bara en gång, varefter de målades med oljefärg. Detta förekom särskilt under 1800-talet och 1900-talets första år. Sedan övergick man till att glasera dem och i samband därmed förse dem med dekor av särskild glasyrfärg.

Alla runda föremål drejades och svarvades utav så att ytan blev jämn och godset lagom tjockt. Så var exempelvis fallet med mjölkfat, bunkar och spilkumar. Dessa kärl var färdiga till bränning i och med att svarvningen skett och de därefter fått torka fullständigt. Beträffande en del andra kärl fordrades utöver drejning och svarvning, att man tillsatte delar, som var gjorda i formar. På en kaffekanna måste man sålunda tillsätta pip och handtag. Och till det drejade locket till kannan hörde ett i form gjort handtag, som måste sättas fast. På de drejade krukorna, kopparna, muggarna och kannorna, för att taga några exempel, tillsattes i formar gjorda handtag, på fabriken språk kallade "hankar", uttal "hängke".

Förutom att många föremål förseddes med sådan dekor i vit holländsk piplera, som Gabriel Burmeister nämnt i sin artikel, anbragtes på andra produkter efter första bränningen dekor i form av ringar i en från den vanliga glasyren avvikande glasyrfärg, oftast grön eller brun. Detta förfarande användes för bland annat mjölkfat och runda brödfat. Man lät då kärlet snurra på en drejskiva under det att man höll en i den önskade glasyrfärgen doppad pensel stilla mot kärlet. Man kunde också medan kärlet snurrade på skivan stöta mot kärlet gång på gång i snabb takt med en i glasyrfärg doppad svamp eller något liknande. Jag vet inte i vad mån man i Boda använt sådan dekor, som åstadkoms genom den av Burmeister beskrivna metoden med inblandning av järnoxid i kärlets ytlager. Jag har aldrig sett den metoden användas.

Burmeister nämner särskilt de vid fabriken i Timmernabben och Boda tillverkade skålar och fat, vilka gjordes i ett vackert och tekniskt sett svårutfört flätverk och som i stilhänseende var att hänföra till förebilder från rococotiden. Han syftar då bland annat på de korgflätade fat, som var en väsentlig produkt vid fabriken i Boda och som tidigare tillverkats både vid den första fabriken i Timmernabben och vid fabriken i Oskarshamn. Tekniken vid tillverkningen av dessa fat var följande: Man använde en rundkupig form av gips, som motsvarade konturen av det färdiga fatet i upp- och nedvänt skick. Formen lades på en drejskiva och sedan tillverkade man först fatets centrala bottenplatta, som var rund och som genom en figurerad fördjupning i formen fick en upphöjd dekor, vanligen föreställande en blomsterkrans. Därefter lade man på de i en lerpress tillverkade smala lersträngarna med början vid bottenplattan, där de trycktes fast. Endast den del av strängarna, som skulle bilda fatets översida, kunde läggas till rätta i första omgången. Resterande del av strängarna fick då tills vidare hänga löst ner från gipsformens kant. Först sedan sålunda översidan var klar kunde man vika över den del, som skulle bilda fatets undersida. Vid läggandet av strängarna snurrade man på drejskivan efter behov, så att man hela tiden hade bästa möjliga arbetsställning. Till slut tillsattes en i form gjord rund ring av lera, som skulle bilda fatets fot. Ringen såg i allmänhet ut som flera om varandra snodda grova snören. Strängarnas ändar doldes genom detta förfarande mellan ringen och bottenplattan. Denna tillverkning fordrade naturligtvis stor yrkesskicklighet. Och för att lersträngarna skulle hålla ihop under arbetet krävdes, att man hade tillgång till lera av god kvalitet och att leran var väl bearbetad och lagom fuktig. Det råder ingen tvekan om att smålandsfabriken fått de erforderliga kunskaperna från Rönne. Där om vittnar bilden på sista sidan i detta kapitel.

Några av här ovan använda varubeteckningar bör förklaras. Vad först gäller mjölkfaten kan erinras om att man ännu långt in på 1900-talet sällan köpte grädde. I stället köpte man oseparatorad mjölk, oftast direkt från bonden, och hällde upp den i ler- eller porslinsfat, som var vida upptill. Bonden själv gjorde på samma sätt. Efter något dygn hade den i mjölken befintliga grädden stigit upp till ytan och där kunde man skumma av den. De i Boda och i de andra smålandsfabrikerna tillverkade mjölkfaten var därför vida upptill men hade en liten bottenplatta och starkt utvikta sidor. I motsats till dessa fat hade bunkarna en stor bottenyta och endast svagt utvikta sidor. Spilkumar var skålar, som hade förhållandevis liten bottenyta och sidorna utvikta i ungefär 135 graders vinkel mot botten. I förhållande till sin vidd upptill var de högre än mjölkfat och bunkar. - Se foton å sid. 61.

Alla de fyra fajansfabrikerna hade stämplrar, med vilka de före första bränningen kunde märka sina alster i botten för att ange tillverkningsfabriken. Dessa fabriksstämplar innehöll för första Tillinge-fabriken "T.F." eller "TILLINGE FABRIK", för Tillinge nya Fabrik "TnF" eller senare ordet "Tillinge", skrivet i svag båge, högst på mitten, för fabriken i Oskarshamn "O-F" eller "OSKARSHAMNS FABRIK" samt för fabriken i Boda "B.F.". Men många produkter blev ej stämplade. Man synes dock ha stämplat sina alster betydligt oftare vid Tillinge nya Fabrik än vid de övriga tre fabrikerna. Även dessa åsatte emellertid merendels stämpeln på föremål med prydnadsvärde och andra föremål av särskilt hög kvalitet men - åtminstone vid fabriken i Boda - sällan på hushållsgods.

Om fabrikernas produkter och svårigheten att bestämma vid vilken fabrik ett ostämplat föremål tillverkats har Karl Hammer skrivit följande i ett brev till mig i november 1985: Det sortiment och de modeller, som de äldre fabrikerna förde, hade mer eller mindre blivit som ett slags allmångods, som tillverkades på flera olika håll. Från 1830-talet och några årtionden framåt uppstod i Rönne flera fabriker, som tillverkade samma vara med de små modifikationerna och avvikelser från ursprungsmodellerna som efterhand kunde uppstå. Dessutom gjorde väl olika mästare egna modeller i rådande stilart. De svenska fabrikerna har därför inte haft några svårigheter att var för sig anskaffa formar och modellserier och hur på det sättet fått litet olika karaktär på sina produkter. De största olikheterna uppstod helt naturligt mellan å ena sidan Tillinge I - Oskarshamn - Boda och å andra sidan Tillinge nya Fabrik, där man fick en helt ny ledare utifrån, som medfört sina mönster och modeller. Tyngdpunkten i tillverkningen och den ekonomiska grundvalen låg emellertid i den vardagliga förbrukningsvaran såsom drejade mjölkfat, spilkumar, burkar och dylikt, där formen inte kunde varieras i någon högre grad. Trots en del olikheter är det dock för samtliga fyra fabriker fråga om samma slags tillverkning i samma teknik,

och om föremålen är osignerade måste man i detalj känna varje fabriks särskilda sortiment, modeller och andra karaktäristika för att kunna identifiera de enskilda föremålen. För en aldrig så sakkunnig person utan detta detaljvetande är det självfallet omöjligt att avgöra vem som tillverkat vad. Boda-fabriken och möjligen Oskarshamnsfabriken efter 1868 tycks - i likhet med Bornholmsfabrikerna - sällan ha signerat sina produkter, men man kan nog räkna med att det som innehas av Carl Dams ättlingar härrör från hans egen tillverkning. Fabriksägare emellan tycks man inte ha "bytt" föremål. Föremål med en jämn guldgul färgton eller gyllenbrun, beroende på tillsats av annan lera, är säkert Boda.

Karl Hammer har om sig själv berättat, att han är född i december 1911 och att han i sin barndom haft tillfälle studera tillverkningen vid Tillinge nya Fabrik, som då drevs av hans far Harald Hammer, men att han först på äldre dagar börjat intressera sig mera djupgående för fajanstillverkningen. Han har sålunda på auktioner och på annat sätt förvärvat fajansgods och läst sig till en hel del, bland annat såsom prenumerant på "Bornholmske Samlinger". En del av sina förvärv har han skänkt till Kalmar läns museum. Sambandet mellan fabrikerna i Rønne och de fyra smålandsfabrikerna framgår tydligt av nedanstående bild ur "Bornholmske Samlinger" för 1960. Det korgflätade fatet är exakt lika med de fat av den typen, som jag i min barndom och ungdom såg tillverkas i Boda. Det var då visserligen ej fråga om tillverkning i terrakotta men skillnaden var ju bara, att Boda-faten glaserades. Däremot har jag aldrig sett tillverkning av sådan fot, som på fotot håller upp fatet. Men från säkert håll har jag hört uppgivas, att tidigare även sådana fotställningar tillverkats i Boda. Korgfatet med tillhörande fotställning, som visas på bilden, har tillverkats på Bornholm omkring 1850.

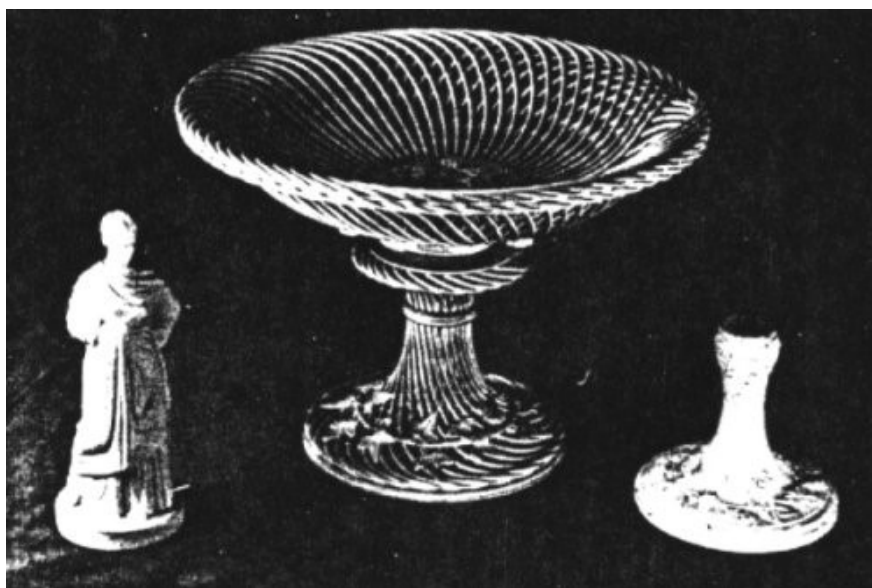

Fig. 3. Tidlig bornholmsk terrakotta. I mitten opsats, højde 21 cm og i bunden indridset C. L. Reinlænder. Til venstre figur, højde 18 cm, stemplet L. Hjorth. Til højre fod fra en opsats lig den i midten, højde 11 cm, stemplet Fr. Sonne: efter at skålen er gået til, er den blevet benyttet som stage. Bornholms Museum og privateje.

Här börjar några sidor med exempel gå tillverkningen vid de fyra fajansfabrikerna i Ålem och Oskarshamn.

Till en början visas några exempel på tillverkning i olika färger m.m. Exempel på den gula fajansen är dels soppterrinen och aladåbformen på vänstra fotot här nedan, dels krukans och syltburken på högra fotot. Färgen skiftar något mellan de två fotografierna, men detta kan bero på ofullkomligheter i den fotografiska framställningen eller på att kärlen bränts olika hårt.

Pjäserna på högra fotot är tillverkade i Boda. Det vänstra fotot har tagits vid en utställning på Kalmar slott 1983. Enligt Karl Hammer är soppterrinen och aladåbformen på det fotot tillverkade vid Tillinge nya Fabrik. Soppterriner gjordes emellertid vid alla fyra fabrikerna och åtminstone i Boda tillverkades aladåbformar, som var till förvillelse lika den på vänstra fotot.

Redan under fabrikernas första tid kunde man genom att blanda in olika färgstoffer i glasyren få fram andra färger på produkterna än den gula, bland annat svart (se högra fotot ovan), rödbrun och grön färg. Man kunde också ändra färgen genom att i den gulbrännande bornholmsleran blanda in finkrossad brunsten. Därigenom fick man fram en grå eller gråbrun färg, oegentligt kallad grå glasyr. Exempel härå kan ses på fotot nedan, som visar två vid fabriken i Oskarshamn tillverkade pjäser, en soppterrin och en kaffekanna. I Boda började man efter någon tid att blanda den bornholmska lera med lera från ett lertag i Ålems socken och fick då, fram sådan gulbrun färg, som särskilt bra framträder på översta fotot på sid. 64. Genom ny teknik och nya färgstoffer kunde man från 1890-talet framställa sådana flerfärgade pjäser (s.k. blymajolika) som vaserna på sid. 65 och 66. - infärgade föremål kunde dekoreras med ringar och dylikt i särskild, avvikande glasyrfärg eller figurer i vit piplera. (Se fotot nedan).

Pjäserna på detta foto tillhör Oskarshamns kommun och fotot har erhållits från kommunens antikvarie Thomas Gren. Pjäsernas höjd 23,5 resp. 24 cm.

Här ytterligare exempel på soppterriner, de två på vänstra bilden tillverkade i Oskarshamn, den på den högra bilden (som hämtats ur Gabriel Burmeisters artikel om tillverkningen i Timmernabben och Boda) tillverkad i Boda och till färgen gul med vit reliefdekor, av Burmeister kallad "terrinen eller bål".

Nedan några foton, tagna i Kalmar läns museum i Kalmar av föremål, som tillverkats vid de två fabrikena i Timmernabben, här efter tillkomstären kallade Tillinge I och II.

1,

2

3

4

5

6

Vid fabriken Tillinge II har tillverkats föremålen nr 1, 2, 3 och 6 samt vänstra kannan på bild 7. Nr 1 är en ovanligt fin spilkum med dekor även på insidan i botten. Nr 2 är ett tvättfat, nr 3 en spottkopp och nr 6 en kaffekanna. Så gott som exakt likadana pjäser som sistnämnda tre tillverkades även vid de övriga fabrikena. (Till handfat hörande handkanna, se sid. 64-) - Pjäsen nr 4 och den högra kannan på bild 7 är tillverkade vid Tillinge I. Så är säkerligen fallet även även med kannan på bild 5.

7

En likadan kanna, och då försedd med lock, är avbildad i G. Burmeisters artikel, och bilden har återgivits i Ålems-boken. Kannan kallas där "apostlakana" och anges vara 29,5 cm hög. Den är stämplad "Tillinge W". Bokstaven betyder, att den tillverkats av Jacob Jensen Westh, som var anställd vid Tillinge I men ej vid Tillinge II. Kannan liknar mycket Carl Dams på Bornholm tillverkade mästarpjäser, som jag hade tillfälle se i min ungdom vid gården i Boda. Det var en gråbrun urna med apostlar i fält runt om liksom på kannan på bild 5 ovan. Den hade även lock och - om jag minns rätt - flera apostlar än den kannan. - Sådana kannor som på bild 7 kallades på sin tid toddykannor.

Här följer två fotografier, som tillhandahållits av Karl Hammer. Han har på baksidan av korten gjort nedan återgivna anteckningar om föremålen på korten.

Produkter från Tillinge nya Fabrik (utom den flätade skålen, som är från gamla Tillinge Fabrik)

Den grå tillbringaren har locket skadat. Troligen engelsk modell, som tillverkades vid flera olika fabriker.

Boda- och Oskarshamnsprodukter. Fr. vänster:

Boda: Blombägare i rödlera, märkt B.F. - Flätad skål

Oskarshamn: Skålfot, märkt O.F. Påsatt skål och två assietter i något mörkare grå lera kan vara Oskarshamn eller Boda. Tre flätade skålar, märkta "Oskarshamns Fabrik", i vitgul färg. Leran troligen blandad med vitlera.

Observera likheten mellan soppterrinen på det övre fotografiet och de terriner, som avbildats på sidorna 58 och 59, samt mellan de två blombägarna, som är med på fotona ovan och som enligt Hammer är tillverkade vid olika fabriker.

Till jämförelse med de flätade skålarna eller faten på fotografierna ovan visas här nedan några andra flätade skålar (fat).

Fatet längst till vänster tillhör Måns Burmeisters samlingar och är troligen gjort vid Tillinge nya Fabrik. Jämför hur lersträngarna lagts på detta fat och på övriga på denna sida. De två högra faten härinvid är gjorda i Boda. Fotot i mitten

visar bra hur genomskinligt ett sådant fat var, liksom också hur tätt lersträngarna lades. Färgen på fotot är något för röd. Fotot längst till höger visar ett lika stort fat med ett färgämne inblandat i glasyren.

I det följande upptas i denna bildserie (möjligen med ett undantag) endast sådant gods, som tillverkats vid fabriken i Boda. Där tillverkades mest hushållsartiklar och då i främsta rummet bunkar, mjölkfat och spilkumar samt krukor med lock och syltburkar. En kruka, dock utan lock, och en syltburk finns att se i början av bildserien. Här upptas nu närmast bilder av en bunke, ett par mjölkfat och ett par spilkumar. Sådana kärl, liksom många andra, tillverkades i olika storlekar, därvid nr 1 var största storleken; ju högre siffra dess mindre storlek. Siffran stämplades in i kärlets botten. För hushållskärlens del var nästan undantagslöst denna stämpling den enda som gjordes vid fabriken i Boda.

Här en bunke, storlek nr 1. Den har blivit för hårt bränd och har därigenom fått en ojämn färg, delvis grön. Vidd upptill 28 cm och i botten 17,5 cm, utvändigt mätt. Höjd 9 cm. Bunkar i olika storlekar hade en mångsidig användning i hushållet.

Här visas två mjölkfat sedda dels från sidan dels snett uppifrån. Det högra fatet är troligen äldst. Det är tillverkat av ren bornholmslera. Det vänstra fatet är av storlek 1, det högra storlek 3. Fatens bredd upptill är resp. 31 o. 25 cm och i botten resp. 11,5 och 10,3 cm. Höjden är resp. 9 o. 7,5 cm. Om användningssättet se kap. 5.

Här slutligen två spilkumar, nr 4 och nr 2. Den mindre av dem, nr 4, är grön genom en tillsats i glasyren. De två kärrens vidd upptill är 15 resp. 23,5 cm och i botten 6 resp. 10 cm. Höjd resp. 8 och 10,5 cm. I fråga om invändig rymd var de alltså nästan jämförbara med mjölkfaten, trots att fotografierna här ser ut att tala för motsatsen.

Samma gröna spilkum som ovan jämte sparbössa i form av en hund

Här ovan två muggar och mellan dem en blomkruka. Muggar tillverkades med och utan dekor. Se bilden. På muggen till vänster finns ett handtag mitt emot dekoren. Av blomkrukor tillverkades flera modeller och i olika storlekar. Fat hörde till varje kruka. Alla hade ej dekor. Både kaffeserviser och teserviser tillverkades. Här en kaffeservis.

Brödfat tillverkades i flera modeller. Här visas en av de vanligaste. Till höger om den en aladåb- eller puddingform. Det fanns ett flertal modeller av sådana formar.

På detta foto finns dels en karott, varav ett flertal storlekar tillverkades, dels ytterligare en typ av aladåb- eller puddingform.

Av de här avbildade två faten är det högra ett typiskt fruktfat. Det vänstra torde ha varit avsett för varierande användning.

Fotografier, tagna av min bror Gösta.

På bilden här ovan står längst till vänster en kaffeservis i leksaksmodell och framför kaffekannan en liten kruka i leksaksmodell. Till höger om kaffekannan står en potta, också den i leksaksmodell, samt framför den ett korgflätat fat av samma sort som förut visats i denna bildserie, dock något mindre till formatet. Till höger därom en tekanna och bortom den en karaff med propp. Ytterligare något till höger står en fruktskål, tillverkad i samma teknik som det korgflätade fatet. Till höger om fruktskålen en aladåb- eller puddingform och framför den en kanna, som genom tillsats i glasyren gjorts randig. Jämför den svarta kannan på första sidan i denna bildserie. Längst till höger på bilden står en kruka av den vanliga sorten och färgen.

På bilden här till höger återfinnes samma föremål som på bilden ovan utom aladåbformen.

Här nedan har intagits närbilder av de mest intressanta föremålen, fruktskålen, tekannan och karaffen.

Här en mycket dekorativ kanna för mjölk, saft eller annan dryck. Fotograf: Christian Hardell.

På denna bild står längst till vänster en handkanna för tvättvatten att användas till sådant tvättfat, som avbildats såsom nr 2 på sid. 59. Vidare här en dekorativ kanna, även användbar som vas eller som rent prydnadsföremål, samt en luftig fruktkorg.

Samma korg som på föregående foto samt till vänster därom en liten vas eller karamellburk och till höger ett kärl, som användes ibland som smörask, ibland som sockerskål. Alla de 5 föremålen på de två fotografierna har tillhört Rosa Nilsson, född Bohm, o tillhör nu hennes son Jan N-n.

Detta foto visar till vänster två leksaksdjur i kompakt lera, en häst som håller frambenen upplyftade för att hoppa och en ko. Vidare avbildas tre sparbössor i form av hund och papegoja

På denna sida och nästa visas exempel på vasmodeller, som tillverkades i Boda. Den höga mellersta vassen på mittbilden kan dock vara tillverkad vid den första fabriken i Timmernabben eller i Oskarshamn. Jämför bild 4 på den sida i bildserien, som avser tillverkningen vid Tillinge Fajence- och Terracotta-Fabrik. Bilden här till höger visar den högra vassen på mittbilden, sedd uppifrån.

Fotografierna på föregående sida och de två översta på denna sida har tagits av min dotterson Christian Hardell. På denna sida visas ytterligare några vasmodeller samt två modeller av ljusstakar. Bilden här till höger är en närbild av en liten vas, endast 7,5 cm hög, som också finns med i denna bildserie tillsammans med en skål och en smörask. Kärlet lämpade sig också att användas som karamellburk.

Kap. 6. Arbetarna vid fabriken i Boda

I Ålemsboken sägs, att yrkeskunniga gesäller följde Carl Dam från fabriken i Oskarshamn till fabriken i Boda och att, då deras söner växte upp, även dessa började i yrket, varigenom en fast och yrkeskunnig arbetarstam skapades i Boda.

Av kyrkböckerna framgår, att till Boda flyttade med från Oskarshamn fajansarbetarna Carl Johan Kreü, Anton Olsson, August Rosén och Frans Lorensen Lundström. Kreü, Olsson och Lundström var drejare och troligen hade även Rosén utbildning till drejare. Det kan ha varit flera, som flyttat med från Oskarshamn till Boda, men jag har inte funnit något bevis för det.

Carl Johan Kreü måste ha varit en mångkunnig man, eftersom han fick förtroendeuppdraget att förbereda driften i Boda. Såsom ovan nämnts blev han kyrkbokförd i Boda redan den 18 sept. 1873, jämnt ett år innan Carl Dam med familj kyrkbokfördes där. Det kan tas för givet, att Kreü under det året hade ansvaret för uppförandet av fabriksbyggnaden med vad därtill hörde. Kreü var född 1849 i Döderhults församling, som då omfattade även det område, som från och med 1856 blev Oskarshamns stad. Han blev i Boda känd som en mycket skicklig drejare och han blev kvar vid fabriken till sin död 1917. Han bodde i eget hus på fabriken mark. Jag minns honom som arbetsbas vid fabriken. Efter vad jag senare fått veta var Kreü också, en skicklig fiolspelar. Han komponerade också egna låtar, som han framförde på fiolen. Vid en inventering av bygdemusik har tillvaratagits en av Kreü komponerad polka, som fått namnet Kreüs polka. - Kreüs hustru avled samma år som han. Makarna hade ett flertal barn, bland dem en son Karl Oskar, född 1876, som en tid i sin ungdom arbetade vid fabriken. Han slutade där för att börja egen fajansfabrikation inte så långt från Boda. Hans rörelse gick emellertid dåligt, huvudsakligen beroende på bristande resurser.

Anton Olsson var liksom Kreü född i Döderhults församling. Han föddes den 28 nov. 1855, och enligt kyrkböckerna flyttade han in i Ålems socken från Oskarshamn den 2 sept. 1874 och blev skriven i Boda. Han var alltså då nära 19 år gammal. Även han blev mycket skicklig som drejare men han tillverkade inte endast dreglade föremål utan även prydnadsartiklar och liknande gods, som helt eller delvis gjordes med hjälp av formar, bland annat korgflätade fat. Han blev efter Kreüs död verkmästare vid fabriken och sedan Morfar avlidit på hösten 1922 blev han fabrikschef. Han kvarstod i den egenskapen så länge fabriken drevs. Han avled i slutet av 1930 talet. - Han gifte sig i början av år 1877 med en flicka från Pataholm, Hulda Bäckelund.

Makarna bodde i fabriken övervåning till dess de fick ett eget bostadshus på fabriken mark färdigt. De fick sammanlagt åtta barn. Några av dem måste ha blivit födda medan makarna bodde i fabriken. Äldst bland barnen var sonen John, som föddes den 11 okt. 1877. Han hade oturen att drabbas av epilepsi. Det hindrade honom dock ej från att bli fajansarbetare vid fabriken. Han kvarstannade i den egenskapen till dess fabriksdriften lades ner. Makarna Olssons övriga söner arbetade vid fabriken i sin ungdom men ägnade sig sedan åt andra uppgifter. Yngste sonen Bror, näst yngst i syskonskaran och född 1894, blev akademiker. Han blev både fil. doktor och teol. hedersdoktor och slutligen förste bibliotekarie vid Lunds universitetsbibliotek. Han blev också en mycket produktiv författare och gav bland annat ut en bok med titeln "Småländskt, studier och minnen". I den finns en berättelse om en originell arbetare vid fabriken i Boda. Mera därom nedan.

Nyssnämnde John Olsson sysslade vid fabriken huvudsakligen med behandlingen av leran. Åtminstone till 1918 skötte han sålunda "slammen", delvis med hjälp av andra. Han hade hand om den slammade leran i lerkällaren och han tog upp lera därifrån och gav den en slutbehandling strax innan den skulle användas. Sistnämnda arbetsuppgift utförde han vid den långa bänken utefter österväggen i det stora arbetsrummet. Han deltog också i packningen av försålt gods och andra mera tillfälliga arbetsuppgifter. - Han avled 1953 och blev alltså trots sin sjukdom rätt gammal. Den tredje av de från Oskarshamn medföljande fajansarbetarna var August Rosén. Han var född 1851 och enligt Ålems inflyttningslängd inflyttade han till Boda den 18 sept. 1874, alltså samma dag som familjen Dam. Att han började arbeta vid fabriken i Boda kan man ta för givet. Men mera vet jag inte om honom. Under den tid jag minns fanns ingen med namnet Rosén i Boda.

Den fjärde av de arbetare, som flyttade med från Oskarshamn, Frans Lorensen Lundström vet jag desto mera om. Han föddes i Ålems socken 1847 och började i unga år som fajansarbetare vid fabriken i Timmernabben. Han följde Carl Dam därifrån till fabriken i Oskarshamn och, sedan den fabriken lagts ner, flyttade han till Boda och blev fajansarbetare där. Han blev kyrkskriven i Boda i oktober 1874. Han arbetade huvudsakligen som drejare. När han kom till Boda var han gift och hade en son. Han byggde sig ett eget bostadshus på fabriken mark och i avbidan på att det huset skulle bli färdigt bodde han med sin familj i fabriken övervåning. Där föddes ytterligare en son, Axel, den 7 febr. 1876. Även Axel började så småningom arbeta vid fabriken och blev en mycket skicklig drejare. Han hade också stort intresse för trädgårdsarbete. Sedan hans far Frans avlidit 1901, övertog

han det bostadshus, som fadern hade byggt, och förbättrade successivt den till huset hörande trädgården. Han hjälpte också. ofta till i farfars trädgård på kvällstid. - Axel gifte sig 1903 och fick i äktenskapet sex barn. De två, äldsta, som var pojkar, arbetade i sin ungdom några år vid fabriken men ägnade sig sedan åt annat arbete. Hans tredje barn var en flicka, som fick det ovanliga namnet Axie. hon föddes den 22 sept. 1906 och hon blev lekkamrat med mig och min syster Greta under de tider, då vi vistades i Boda. Hon gifte sig sedermera med en snickeriarbetare i Blomstermåla, Gustaf Cornelius, som blev en mycket anlitad kommunalman. Han blev bland annat kommunalnämndsordförande i Ålems kommun och landstingsman. Axie hade tre yngre bröder och, om jag minns rätt, arbetade även de i sin ungdom tillfälligt vid fabriken. - Sedan driften vid fajansfabriken i Boda lagts ner, tog Axel Lundström tillfälliga uppdrag såsom jordbruksarbetare vid Bola gård. Han fick då också bättre tid än förut att arbeta i sin egen trädgård. Han levde till 1959.

När jag sedan övergår till att tala om arbetare, som inte varit med från Oskarshamn och inte heller varit söner till arbetare, som kommit därifrån, vill jag först nämna Gustaf Holm, som var född i Ålems socken 1870. Han synes ha börjat sin anställning något eller några år före 1897, det år då Kalmar-Berga järnväg öppnades för trafik. Han var till en början hästskötare och kusk för de hästar, som fanns i fabriken stall. Bland annat utförde han med dessa hästar körningar av försålt gods till Berga station vid Nässjö-Oskarshamns järnväg. Avfärden från Boda skedde då på kvällstid och han var framme i Berga först på morgonen nästa dag. klen sedan Kalmar-Berga järnväg i slutet av år 1897 öppnats för trafik behövde man inte köra längre än till Ålems järnvägsstation, och då upphörde behovet av att ha särskilda hästar för fabriken körningar. Hästarna i fabriksstallet såldes och Gustaf fick nya arbetsuppgifter. Under den tid jag minns hade han till uppgift att klyva den famnved, som skulle användas för bränningarna i fabriken ugn, samt att tillverka de trälådor, i vilka försålt gods skulle packas. Han torde också ha haft tillsynen över vedförrådet och det trävirke, som skulle användas vid lådtillverkningen. Men från 1918 fick han dessutom åter bli kusk och hästskötare, då för en häst som Anna Dam placerat i fabriksstallet, och sedan för en yngre häst, som trätt i stället för den första. Dessa hästar användes inte bara för fabriken körningar utan även vid tillfällena då, medlemmar av familjen Dam behövde skjuts, vanligen till eller från Ålems järnvägsstation eller Ålems kyrka. Det var då alltid Gustaf Holm som körde.

Gustaf Holm gifte sig 1897 med en flicka, Anette, som förut varit piga, såsom det då hette, hos Morfar och Mormor. Makarna Holm fick sin första

bostad i fabriken övervåning och medan de bodde där föddes två söner, Georg och Helge. några flera barn fick de inte. Helge föddes år 1900 och han har under 1984 hjälpt mig med en del uppgifter i denna berättelse. Strax efter Helges födelse fick makarna Holm ett eget bostadshus färdigt och flyttade dit. huset, som alltså finns kvar, låg på Boda gårds marker nära gränsen mot Strömsrums ägor just där - när man kom från landsvägen - Boda byväg gjorde en vänstersväng in mot Boda. - Anette, som var född 1867, var en mångkunnig kvinna. Innan Anna Dam 1918 arrenderade ut jordbruket vid gården skötte hon och en yngre syster till Gustaf Holm - Ellen Holm - mjölkningen vid gården. Några mjölkningsmaskiner fanns ju inte då. Och i mitten av 1930-talet, sedan Anette blivit änka, tog hon anställning vid gården och blev Anna Dams allt i allo till dess Anna blev så dålig, att hon måste tagas in på sjukhem. - Anette Holm var, så långt tillbaka som jag minns, alltid en livligt verksam människa med stor omtanke om andra. Min syster Greta och jag uppfattade tydligen detta tidigt i vår barndom. Vi kallade nämligen den grind, som fanns tvärs över byvägen nära makarna Holms bostad, för Anettes grind. - Gustaf Holm avled 1928 och Anette 1948.

I mina tidiga barnår fanns strax väster om makarna Holms propa bostadshus och alltså vid byvägen en liten låg stuga med timrade väggar. Den såg mycket gammal ut. I den stugan bodde då en arbetare Johan Peter Johansson, född 1831, och hans hustru Hedda Gustava, född 1837. Johan Peter var anställd vid fabriken, troligen som diversearbetare. Åtminstone mot slutet av anställningstiden hade han bland sina arbetsuppgifter att dra den kvarn, i vilken man blandade till glasyrvätskan. Makarna Johansson avled, mannen i december 1912 och hustrun i januari 1913, och kort därefter revs deras stuga. De hade haft många barn och det måste därför ha varit trångt i stugan. Två av sönerna blev fajansarbetare, nedannämnda Oskar Johansson och Karl Johansson.

Oskar Johansson var född 1871 och blev säkerligen anställd vid fabriken i Boda så snart han slutat skolan och blivit konfirmerad, om inte ännu tidigare. Han lärde upp sig såsom drejare och var en av fabriken drejare allt jämt under kan tid jag minns. Han brukade också på kvällstid hjälpa Morfar i trädgården och med varjehanda annat. Han bodde i eget bostadshus i Lilla Boda och var kvar i sin anställning vid fabriken så, länge driften där upprätthölls. Därefter tog han anställning vid fabriken i Timmernabben. Han cyklade mellan bostaden och Timmernabben. Avståndet däremellan var 7 km. Han levde till rätt hög ålder. Bland hans sju barn fanns en dotter Bertha, som några somrar omkring 1920 var anställd som tillfällig hjälp i Morfars hushåll. Av Oskar Johanssons pojkar arbetade åtminstone några i sin ungdom vid fabriken. Ingen av dem blev kvar mera än ett fåtal år.

Karl Johansson var mera obeständig än brodern Oskar i vad gällde yrkesverksamheten. Han var född 1865 och hans första arbete synes ha varit vid fabriken i Boda. Men efter en tid for han till Nordamerika. Han återkom därifrån 1897 och gifte sig 1899 men for åter till Nordamerika 1902. Han återkom 1904 men far 1906 för tredje gången till Nordamerika. Sedan han återkommit 1908 blev han sin hembygd trogen. Mellan vistelserna i Amerika synes han ha arbetat vid fabriken i Boda, men efter hemkomsten 1908 blev han i stället lantbrukare först på en gård i Ålem och sedan på Öland. Därifrån återkom han 1918 och blev då slutgiltigt arbetare vid fabriken i Boda Han fick där hand om "slammen" men utförde också en del andra sysslor, särskilt vintertid. Han bodde i Södra Bäckebo och var kvar i sin anställning vid fabriken, så länge driften där uppehölls. Därefter torde han ha haft endast tillfälliga arbetsanställningar i hemtrakten. En dotter till honom, Vivi, var några somrar omkring 1920 barnjungfru för att taga hand om min bror Stig, som var född i februari 1919.

Ytterligare en drejare fanns vid fabriken under den tid jag minns. Det var Ruben Eriksson, född 1883. Efter Kreüs död var det bara Axel Lundström, Oskar Johansson och Ruben Eriksson, som i stort sett uteslutande sysslade med drejning och svarvning av drejade kärl. Anton Olsson, som också, kunde dreja, hade vid den tiden huvudsakligen andra arbetsuppgifter. När jag först lärde känna Ruben Eriksson var han ungtkarl och inneboende hos familjen Axel Lundström. Ruben gifte sig 1916 med Gustaf Holms förutnämnda syster Ellen Holm, som var född 1889. Ellen hade före giftermålet inte endast mjölkat kor vid gården utan även varit anställd där i många år som hembiträde. Efter Kreüs död köpte makarna Eriksson Kreüs hus och bosatte sig i det. Ruben blev kvar som drejare vid fabriken i Boda så länge driften där upprätthölls. Därefter tog han anställning vid fabriken i Timmernabben. Han cyklade mellan bostaden och Timmernabben. Jag hade god kontakt med Ruben och Ellen Eriksson även sedan fabriksdriften i Boda upphört. Jag har ett foto av dem, som jag tog utanför deras bostad 1963. Sedan Morfar avlidit och särskilt sedan även Mor avlidit 1932 for jag då och då ensam till Boda för tillsyn av byggnaderna vid fabriken m.m. Jag bodde då i fabriksvillans övervåning. Och för varje gång såg Ellen Eriksson till att allt var i ordning där, innan jag kom. Ruben avled 1972 och Ellen 1980. Därefter fanns ingen i livet utav de stadigvarande arbetarna vid fabriken i Boda eller deras hustrur.

Arbetet i glasérummet och brännugnen sköttes under den tid jag minns av fajansarbetarna Carl Johan Sjögren, född i Ålems socken 1858, och Adolf Nilsson, född 1873 likaledes i Ålems socken. Adolf Nilsson kallades vanligen endast Adel eller Adel Smed, eftersom han var son till en smed i Lilla Boda. Sjögren och Adel hade också huvudansvaret för bränningarna i ugnen. Sjögren, som bodde i Södra Bäckebo, slutade vid fabriken omkring

1920 och efterträddes då av en yngre man vid namn Erik Nilsson, bondson från Södra Bäckebo. Sjögren avled 1928. I Sjögrens och Adels arbete ingick alltså, att de skulle bränna de tillverkade föremålen först en gång, sedan doppa dem i glasyrvätskan och i vissa fall anbringa dekor samt slutligen bränna föremålen en andra gång, den så kallade glasyrbränningen. Man kunde samtidigt bränna en del föremål för första gången och andra för andra gången. Bränningen påbörjades på fredagsmorgonen kl. 6. Det var då Sjögren och Adel, som skötte detta, senare Adel och Erik Nilsson. Detta lag avlöstes på fredagskvällen klockan 7 av ett annat lag, som bestod av drejarna Axel Lundström och Oskar Johansson. De avlöstes sedan mellan klockan 12 och 1 på natten av det första laget, som fortsatte bränningen till dess den var färdig någon gång mellan klockan 5 och 6 på lördagsmorgonen, varefter det laget hade ledigt resten av lördagen. På söndagen måste dock en ur detta lag gå till fabriken och taga bort hälften av den murade dörr av eldfast tegel, varmed man före bränningens början stängt till ingången till ugnen. Under den tid jag bäst minns var det Adel, som skötte det arbetet. Under måndagen var det samma lags tur att ta bort resten av den murade dörren och sedan ta ut vad som fanns i ugnen.

Adel hade börjat arbeta vid fabriken som ung pojke. Han fortsatte att arbeta där så länge driften vid fabriken upprätthölls. När driften lades ner 1931 var han 58 år gammal. Han hade sedan diverse ströarbeten i hemorten. Han levde länge. Jag besökte honom i hans bostad i Lilla Boda 1963. Han var då 90 år gammal. Han hade alltid hört dåligt men vid mitt besök 1963 hade hans hörsel försämrats ytterligare. Vi fick ändå ett litet samtal på hans förstubro tack vare att han skaffat sig en hörapparat. Jag passade på att ta ett fotografi av honom. Inte långt efter mitt besök avled han. Adel uppvaktade under många år Morfars och Mormors trotjänarinna Emmy Möller, som var född 1876, och han hade säkerligen gärna velat gifta sig med henne. Men trots att Adel var en mycket sympatisk man, var Emmy tydligen obeveklig, och Adel förblev ogift hela livet. När han under min uppväxttid kom för att hälsa på Emmy, som bodde hos Morfar och Mormor, brukade han på eftersomrarna ha med sig augustipäron till Greta och mig från ett träd vid hans bostad. Det bidrog naturligtvis till att vi tyckte bra om Adel.

Till att dra runt hjulen till fabriken två stora svarvar och trampa de två mindre svarvarna anlätades pojkar och yngre män, oftast söner till arbetare vid fabriken. Vid olika tider var sålunda för sådant arbete och annat okvalificerat arbete anställda söner till Anton Olsson, makarna Holms två söner, troligen två söner till drejaren Oskar Johansson och

minst två söner till drejaren Axel Lundström. Ingen av dem blev kvar vid fabriken som stadigvarande arbetskraft, bortsett från John Olsson. Även i övrigt förekom anställda, som inte stannade någon längre tid. I genomsnitt hade fabriken under den tid jag minns 11 anställda samtidigt. Alla underåriga anställda fick årligen genomgå läkarundersökning enligt särskilda bestämmelser om det. Fabriken ansågs dock inte hälsovådlig.

Här ovan har nämnts, att anställda vid fabriken byggde bostadshus på fabriken mark. I den delen kan hänvisas till en vid kap. 4 ovan fogad skiss, upptagande hela fastigheterna Fabriksplanen nr 1 och 2 (Boda 1;4 och 1;6). Det hus, som låg närmast fabriken hade uppförts av en kusk Gustaf Jonsson. Han arbetade inte vid fabriken under den tid jag minns. Men eftersom han fått bygga på fabriken mark och av en del andra skäl har jag anledning tro, att han varit stallkarl och kusk vid fabriksstallet före tillkomsten av Kalmar-Berga järnväg, åtminstone innan Gustaf Holm blev anställd. Åren omkring sekelskiftet och även något senare var han emellertid kusk vid gården. På gamla dar emigrerade han till Nordamerika tillsammans med en dotter och en dotterdotter. Före avresan från Boda sålde han sitt hus till Morfars syster Helena.

Morfars ombesörjde posthämtningen från postanstalten i Pataholm för alla, som bodde i Boda. Sedan han fått posten och sorterat den, avhämtades den hos honom av medlemmar av andra familjer i Boda. Vanligen var det någon yngre arbetare eller något arbetarbarn som cyklade till Pataholm för att där hämta posten. Men de sista somrarna Morfar levde var det ofta jag, som skötte posthämtningen. Då fick man använda en stor, låsbar läderväska, som man hängde i en rem över axeln. Innan jag cyklade iväg brukade jag gå in på fabriken för att höra efter, om någon av arbetarna ville ha hem någonting från speceri- och diverseaffären i Pataholm. Och för det mesta var det då någon eller några, som ville ha hem snus, vanligen "Ljunglöfs ettan". Jag blev därigenom en rätt stor kund på snus i affären. De flesta arbetarna snusade, men jag kan inte påminna mig, att jag såg någon av dem röka tobak. I vad mån de använde starka drycker vet jag inte, men det kan i varje fall inte ha varit i någon stor utsträckning. Det var väldigt nyktert i Boda. Morfar snusade men rökte inte. Och han var mycket försiktig när det gällde starka drycker.

Avslutningsvis skall jag i detta kapitel om arbetarna vid fabriken i Boda nämna något om vad Bror Olsson skrivit om en originell fajansarbetare i boken "Småländskt, studier och minnen". Mannen namnges inte i boken på annat sätt än att han kallades "Möll-August".

Och det sägs inte vid vilken fajansfabrik han var anställd, om det var i Timmernabben eller Boda. Med ledning av de uppgifter, som likväl finns i boken, har jag lyckats identifiera honom i kyrkböckerna. Han arbetade vid fabriken i Boda och bodde hos Kreü i en liten kammare i västra änden av Kreüs hus. Men enligt Bror Olsson skötte Möll-August sin mathållning själv. Han levde mycket enkelt. I grannhuset åt fabriken till bodde författaren, som var född 1894 och alltså inte var mera än fyra år gammal, när Möll-August gick ur tiden 1898. Bror Olsson måste därför ha fått en stor del av de väsentliga uppgifterna från sina föräldrar och äldre syskon och andra, som lärt känna Möll-August personligen. - Bror berättar i boken, att Möll-August var en mycket plikttrogen man, som bland annat hade till uppgift att dra den kvarn, i vilken ingredienserna till glasyren maldes. Det var på grund av den arbetsuppgiften han fått namnet Möll-August. Men hans tankar var tydligen oftast långt borta från det som han handgripligen sysslade med. Tankarna svävade i andens värld. Trots att han hade en mycket ringa skolutbildning var han en lärd man, en självlärd. Och han var ett språkgeni. Han drog sig undan umgänge med andra människor och läste i sin kammare kemi och naturlära. Han läste också Plato och Kant och andra mänsklighetens stora, men framför allt läste han Bibeln, dock inte på svenska utan på grundspråken, gamla testamentet på hebreiska och nya testamentet på grekiska. Och genom anteckningar i marginalen kritiserade han den latinska bibelöversättningen "Vulgata". Han läste även tyska, engelska och franska, ehuru han sannolikt inte kunde uttala orden rätt i dessa språk. Han hade ju inte haft någon lärare. Mot slutet av sin levnad blev han intresserad av att läsa den syriska översättningen av evangelierna. Han hade nämligen sett någon uppgift om att den innehöll texten renast och mest oförfalskad. Bror visste inte, om Möll-August lyckats komma över ett bokexemplar med denna text. Men om han lyckats med det hade han måst lära sig ytterligare ett språk, vilket tydligen inte oroade honom.

I Ålemsboken sägs om Carl Dam, att han skötte driften vid fabriken i Boda patriarkaliskt och friktionsfritt. Jag kan naturligtvis inte minnas den tid, som där åsyftas. Men beskrivningen är säkerligen riktig och stämmer också bra på Morfar för den tid jag minns. Morfar sade alltid "du" till arbetarna under det att de sade "fabrikörn" till Morfar. Men den distans, som sålunda förelåg, var inte särskilt stor. Umgänget var rätt kamratligt. Och jag lade märke till att Morfar var omtänksam särskilt om de arbetare, som hade en stor försörjningsbörda. De fick ved, när Morfar avverkade i sin park, och han såg till att de fick extrainkomster genom att hjälpa till i hans trädgård. Och under de ekonomiskt besvärliga åren i början av 1920-talet var han mån om att ingen skulle bli utan arbetsinkomster.

Arbetarna å sin sida var - såsom ovan framhållits, både yrkeskunniga och ansvarsställande. Det rådde därför ett ömsesidigt förtroende mellan arbetsgivare och arbetare, och arbetslivet blev därigenom - såsom jag uppfattade det - helt friktionsfritt. Livet i Boda stod alltså i stark kontrast till förhållandena på många andra orter, där svåra arbetskonflikter förekom.

Sedan Morfar avlidit på hösten 1922 och Mor blivit ägare till fabriken, blev hon så småningom bekymrad över att arbetarna enligt hennes uppfattning tjänade för litet. Trots att fabriken gav endast en liten nettoavkastning höjde hon därför vid ett tillfälle arbetarnas löner utan att de hade krävt detta. Så lär också Morfar ha gjort tidigare. Mor ville även på annat sätt visa sin stora uppskattning av de gamla trotjänarna. Hon utverkade därför, att Kungl. Patriotiska Sällskapet tillerkände dem, som alltjämt var i livet, guldmedalj för långvarig och trogen tjänst. Anton Olsson fick såsom verkmästare och senare fabrikschef en något större medalj än de övriga. Dessa övriga var efter bokstavsordning: Ruben Eriksson, Karl Johansson och hans bror Oskar Johansson, Gustaf Jonsson, Axel Lundström, Emmy Möller, Adolf Nilsson och John Olsson. - Carl Johan Sjögren och Gustaf Holm hade, såsom ovan nämnts, avlidit 1928. - Medaljerna överlämnades vid en högtidlighet i Ålems kyrka den 4 jan. 1931. Därefter bjöd Mor på en fin måltid på Ålems järnvägshotell, där tal hölls och medaljörerna fotograferades. Vid den tiden pågick driften vid fabriken i Boda alltjämt och ingen kunde då tro, att den skulle bli nedlagd så snart som året därpå.

Detta fotografi är taget på kvällen den 4 januari 1931 på Ålems järnvägshotell efter det att de gamla trotjänarna i Boda vid en högtidlighet i Ålems kyrka mottagit var sin medalj, som tillerkänts dem av Kungl. Patriotiska Sällskapet "för långvarig och trogen tjänst". I främre raden sitter från vänster räknat: Emmy Möller, Anton Olsson, som fick en något större medalj än de övriga, samt Gustaf Jonsson. I bakre raden står, från vänster räknat: Oskar Johansson, Karl Johansson, Adolf Nilsson, Ruben Eriksson, John Olsson och Axel Lundström. Anton Olssons medalj skulle bäras i band om halsen, de övrigas på bröstets vänstra sida.

Anton Olsson och hans hustru Hulda, född Bäckelund, fotograferade på äldre dar i sitt hem i Boda.

Kap. 7. Morfars trädgård och park

Morfar hade ett stort intresse för sin trädgård. Möjligen var han mera intresserad av trädgården än av fabriken. Han hade själv anlagt trädgården och den sista delen av detta anläggningsarbete, som gällde den östligaste delen, har jag själv minne av. Jag ha därför ett visst begrepp om hur det i stort sett gått till tidigare. En oerhörd mängd sten måste ha brutits på fabriksfastigheten alltifrån 1870-talet, först det område som upptogs av fabriksanläggningen och sedan på den del av fastigheten, som blev trädgård och naturpark. Jättelika stenrösen är alltjämt bevis för detta, och ändå hade en stor mängd sten gått åt för byggande av stenvägar såsom hägnader i ägo gränser, utefter byvägen, och mellan villaträdgården och den del av fastigheten, som disponerades av arbetare för deras bostadshus och uthus. En hel del skog måste också ha avverkat, och sedan tillkom arbetet för att bereda jorden för odling. När det gällde att plantera äppel- och päronträd valde Morfar att plantera dvärgträd, vilket torde ha varit en god satsning, eftersom sådana träd bär frukt betydligt tidigare än högstammiga fruktträd. Så långt tillbaka som jag minns fick han goda skördar av både äpplen och päron. Han hade också valt fina sorter, mest så kallad vinterfrukt, som höll sig länge. Även plommonträd hade han planterat och dessa gav rikligt med goda, gula plommon. Hans stora intresse var eljest rosor och dalier. Han hade till slut 260 rosenbuskar, och han låg långt framme när det gällde odling av nya daliesorter. Jag minns, att han en gång köpte dalierötter för 20 kronor, vilket var ett mycket högt pris på den tiden. Det gällde en ny sort, som gav blommor med vita kronblad i en enkel krans runt ett gult centrum av ståndare och pistiller. Ingen i trakten hade förut sett sådana dalieblommor och de väckte stark beundran. Långt därefter har de blivit vanliga.

Men Morfar hade också mycket annat, som var vackert och som inte var vanligt i trakten. Han hade bland annat framför villans sydfasad på vardera sidan om den stora gången fram mot villan en rund rabatt med en stamros i centrum samt i ringar däromkring växter, som årligen förnyades, en ring för varje sort. Och sorterna varierades från år till år. Dock var det för det mesta taklök i den yttersta ringen. För dessa anläggningar anlät Morfar till sin hjälp ortens störste expert, trädgårdsmästaren Ekstam på adelsgodset Strömsrum. Han hjälpte också Morfar när fruktträd skulle beskäras eller ympas för att det skulle bli annan sorts frukt. En annan minnesvärd odling var ett mycket stort trädgårdsland med uteslutande violen *Viola Cornuta*. Den var så rikblommig, att hela landet gick i blålila, när violerna hade sin bästa tid. Den var också härdig.

En julafton, när marken var snöfri och vädret milt, plockade vi en stor bukett av dessa violer. Morfar hade också stora odlingar av hallon och jordgubbar samt grönsaker av olika slag samt potatis m.m. Dessa odlingar låg till större delen utanför den egentliga trädgården på del av fabriksområdet, som inte tagits i anspråk för fabriksdriften. Allt detta måste skötas kontinuerligt och sakkunnigt. Och på Morfars sakkunskap var det inget fel även om han, såsom nyss nämnts, i vissa specialfall anlidade Ekstam såsom en ännu större expert. Morfar läste böcker, tidningar, broschyrer och priskuranter om växter av alla de slag. Och han prenumererade på den tidens väderleksprognoser. Dessa fick han dagligen på det sättet, att han blev uppringd från Pataholms telefonstation och fick med delande om en bokstavskombination, som gällde morgondagens väder. Vad bokstavskombinationen betydde kunde han sedan läsa i en liten bok, som han fått på grund av prenumerationen.

Morfars trädgårdsanläggningar var alldeles för stora för att han skulle kunna sköta dem utan avsevärd hjälp av andra. Han tog därför hjälp av arbetare vid fabriken, huvudsakligen på kvällstid, eller - i fråga om enklare sysslor - arbetarbarn, som ville tjäna en slant. Morfar själv skötte i stort sett endast finputsningen, såsom att ta bort vissna blommor, bekämpa skadeinsekter och binda upp växter, som behövde stöd. De arbetare han anlidade fann det naturligt, att de skulle hjälpa till. De var säkerligen också glada att få en extrainkomst och att av Morfar få lära sig något som de kunde ha nytta av, när de skötte sina egna täppor. - Morfar hade alltså rätt stora utgifter för sin trädgård, men i gengäld gav skördarna av frukt, bär, grönsaker och potatis m.m. rikligt bidrag till hushållet.

Morfar hade också ett stort intresse för småfåglar, som kunde hjälpa honom att få bort skadeinsekter från odlingarna. Han satte därför upp en mängd fågelholkar för fåglar, som gärna bodde i holk. För svalor satte han upp långa smala hyllor på den stora magasinsbyggnaden vid fabriken strax under takutsprånget. Det var på den sida, som var vänd mot slammen. Och där byggde mängder av svalor sina bon. De hämtade bomaterialet från de till slammen hörande stora lerlådorna, där leran var lagom fuktig. Morfar matade också regelbundet de fåglar, som var fröätare, bland dem bofinkarna, som det fanns gott om. Hans intresse inskränkte sig inte till de vanliga småfåglarna. Han läste gärna om fåglar i största allmänhet och han spanade mot glador och ormråkar, som svävade högt uppe i skyn. En gång kom han att läsa om en fågel, som var okänd i Boda, men som borde kunna häcka där, om man satte upp en lämplig fågelholk. Det var göktytan. Den byggde - enligt vad Morfar läste - i holkar av ovanligt slag.

Holken skulle ha framsidans övre hälft helt öppen. Det räckte inte med ett vanligt ingångshål. Morfar skaffade en sådan holk och satte upp den i en björk inte långt från bostadsvillan. Och han lyckades faktiskt en sommar få ett göktytepar att häcka i holken. Göktytan kunde visserligen också hjälpa till i trädgården, eftersom den var insektätare. Men det var inte huvudsyftet med den nya holken utan det var att få en ny fågelart. För att skydda småfåglarna motarbetade Morfar vildkatter och ekorrar. Vildkatterna fångade han i en stor fälla, gjord av en sådan trälåda, som användes vid packning av lerkärl. De dränktes sedan. Ekorrar lät han skjuta. Han ogillade också kråkor och skator. Men på vintrarna, då djuren ibland hade det svårt, var han mera tolerant. Då var även ekorrar och kråkor välkomna till hans matbespisning.

Till bostadsvillan hörde också - såsom förut nämnts - en välskött naturpark. Den var belägen dels norr och dels öster om villan. I öster gränsade parken till Strömsrums ägor, som där var bevuxna med högstammig skog. Vi kallade den skogen Uggherum. I gränsen fanns en ovanligt bred och välbyggd stenmur. Norra delen av parken upptogs av i huvudsak fullvuxna träd, mest björk och gran, men med inslag av tall och asp och en enstaka ek. Parkens östra del var i min barndom och ungdom bevuxen av ungskog, med lövträd. Enstaka parkträd fanns även på den öppna terrängen närmast villan. I parken hade Morfar låtit iordningställa ett flertal parkgångar. Parkanläggningar av detta slag var säkerligen ovanliga på den tid det här är fråga om utom på större herregods. Numera ser man sådana parker huvudsakligen där de anlagts i kommunal regi.

Kap. 8. Stenmurarna i Boda

De präktiga stengårdsgårdarna i Boda eller stenmurarna, som de brukar kallas, har alltid imponerat på mig. Särskilt gällde det den nyss nämnda muren, som var uppförd i gränsen mellan Fabriksplanen nr 1 och 2, å ena sidan, samt Strömsrums ägor öster därom, å andra sidan. Bredast var den muren i sin norra del. Den var där och är alltjämt så bred, att det förefaller som om den byggts för ett bli underlag för en järnväg. Och sidorna är så välbyggda, att man genast ser, att byggmästaren verkligen varit en mästare. Men även många andra stenmurar fanns och finns alltjämt i Boda, de längsta utefter byvägen. Väl kan man numera, på 1980-talet, se murdelar, som är på väg att rasa. Men i min barndom och ungdom såg man sällan något sådant. Och blev det ett ras, så var det av liten omfattning, och muren blev snart återställd i sitt ursprungliga skick. Jag har på äldre dagar många gånger funderat över, när stenmurarna byggts och av vem. Jag har försummat att fråga mina släktingar medan tid varit.

Men den 8 Sept. 1984 besökte jag Boda gård och träffade där fru Elin

Widerström, som tillsammans med sin dåmera avlidne man Ernst Widerström, 1938 köpt Boda gård av Anna Dam genom hennes förmyndare. Jag träffade även makarna Widerströms som Herbert Widerström, som övertagit gårdens brukande. De sade sig från säkert håll ha fått veta, att stenväggarna byggts under Carl Dams tid samt att Carl Dams systrar från Bornholm på den tiden ofta varit på besök i Boda och att de funnit uppförandet av stenvägg så intressant och nyttigt, att de ekonomiskt bidragit till fortsättning av väggbygget. Herbert Widerström tillade, att han kunnat kontrollera, att väggarna blivit väl grundlagda. Man hade grävt till frostfritt djup. Man hade också varit förutseende, när man byggt vägg på ömse sidor om väg. Man hade då gjort avståndet mellan väggarna så stort - omkring 4 meter eller mera - att man alltså kom emellan dem med moderna jordbruksmaskiner.

Dagen därför, den 7 sept. 1984, hade jag träffat förutnämnde Helge Holm, som föddes år 1900 i fajansfabrikens övervåning. Se kap. 6. Han hade arbetat vid fabriken några år i sin ungdom. Efter många års anställning vid Statens Järnvägar i Stockholm hade han återvänt till sin födelsesocken och bosatt sig i Ålems stationssamhälle, Alsteråsvägen 59. Han hade kvar sina föräldrars bostadsfastighet i Boda och vistades där rätt mycket under sommarhalvåret. Helge kom ihåg en del om Boda, som jag inte mindes eller inte kunde minnas. Han var ju sju år äldre än jag. Han berättade bland annat, att han mindes när stenvägg mellan Fabriksplanen nr 1 och 2, å ena sidan, sent Strömsrums ägor, å andra sidan, byggdes. Han var då en liten pojke. Den stenvägg var den sista som byggdes i Boda. Den blev också den finaste. Den byggdes i stort sett av en enda man. Då och då hade denne dock medhjälpare. Väggbyggaren hade tydligen lärt sig mycket under bygget av de äldre väggarna, vilket medförde, att den sist byggda blev särskilt bra.

Med anledning av uppgiften, att Carl Dams systrar ofta varit på besök i Boda, har jag studerat Manne Hofréns bok "Pataholm" och då funnit en berättelse av konstnären Oscar Kullgren om kommunikationerna i Kalmar sund. Av den framgår, att ångbåtstrafik funnits mellan Kalmar och Pataholm samt mellan Pataholm och Oskarshamn redan på 1870-talet samt att de rätt små ångbåtar som använts från början så småningom utbyttes mot större ångbåtar, som då måste anlöpa Saltor i stället för Pataholm, och att denna trafik pågick till dess Kalmar-Berga järnväg öppnades för trafik, vilket skedde 1897.

Man torde kunna ta för givet, att Kalmar under 1800-talets senare del hade ångbåtsförbindelse med Bornholm, om inte direkt så åtminstone via någon hamn i Blekinge eller Skåne. Carl Dams systrar hade därför goda möjligheter att resa mellan Bornholm och Boda.

Detta foto är taget från den gångväg, som ledde från fabriken förbi sydvästra hörnet av Stora Snuvan till trädgården och villan. Fabriksområdet avgränsades från den egentliga trädgården genom ett staket och vita grindar, vilka emellertid vintertid togs bort. En del odlingar fanns även på

fabriksområdet. På detta kort ser man litet av det hallonland, som fanns på fabrikssidan. Äppelträden, som syns särskilt genom grindhålet, är alltså rätt små. Fotot torde därför vara taget i början av 1900-talet. Trädgården var belägen huvudsakligen väster och söder om villan men i någon mån också öster om den. Bortom villan ser man norra delen av parken, som hade stora träd, mest björk och gran men också ett par mycket stora tallar. Mellan villan och parken norr därom fanns en stor gräsplan. I dess västligaste del stod en stor al, som syns väl på fotot till vänster om villan.

Detta foto, som är taget från den stora gräsplanen mellan villan och norra delen av parken, visar villans belägenhet i förhållande till fabriksanläggningen. Närmast är västra gaveln av Stora Snuvan, till höger om den fabriksbyggnaden och framför dess västra del Lilla Snuvan. Man kan också se den utbyggnad på fabrikshusets norrsida, som innehöll bränneriet och den korridor, genom vilken man

gick in i fabrikslokalerna. Villan vilade, som synes, på en stadig granitgrund. Någon källare fanns inte under villan. Till höger om villan ser man på fotot en del av trädgården och i förgrunden på gräsplanen min syster Greta, min Mor samt mig själv och lekkamraten Axie Lundström. Att döma av storleken på oss barn kan kortet vara taget omkring 1916. Greta var storvuxen för sin ålder. Innanför villans stora fönster mot gräsmattan hade Morfar och Mormor sitt sovrum. De två gavelfönstren i bottenvåningen var blindfönster. Bakom det hitre var sovrummet, bakom det bortre Morfars kontorsrum.

Detta fotografi visar "lilla verandan" på fabriksvillans norrsida samt till vänster en del av den med villan sammanbyggda ekonomiflygeln. Huvudingången till villan var från lilla verandan. Innanför dubbeldörrarna var en tambur, varifrån ledde, till höger en trappa till övervåningen och rakt fram genom ytterligare ett par dubbeldörrar ingång till en inre tambur. Trappan till övervåningen var belägen innanför det högra fönstret. Innanför det motsvarande fönstret till vänster om verandan var Emmys rum, "jungfrukammaren". Innanför det enkelfönster, som på bilden står öppet, låg köket och närmast del diskbänken, "vasken" som man kallade den. Därifrån ledde ett avlopp till en rätt stor trätunna i den utbyggnad, som syns nedanför fönstret. När tunnan blev i stort sett fylld, tömdes innehållet på trädgårdsanläggningarna, sommartiden oftast på fruktträden. Detta skötte ett par arbetare vid fabriken. De bar då tunnan upphängd på en stång, som syns till höger om utbyggnaden.

Ingången till villan från lilla verandan ansågs som en "finingång". Den användes sällan i vardagslag, om man inte skulle till övervåningen. I stället gick man in genom den dörr, som syns längst till vänster på bilden. Man kom då först in i brygghuset. Omedelbart som man kommit in dit fanns en dörr till höger, genom vilken man fortsatte in i det s.k. strykrummet. Det rummets fönster mot väster syns på bilden. Man fortsatte sedan uppför en kort trappa till köket, som utgjorde del av huvudbyggnaden, Golvytan där låg högre än i ekonomidelen. Någon dörr fanns dock inte mellan strykrummet och köket. Man passerade alltså nästan alltid genom köket, när man var på väg till någon annan del av villans bottenvåning. Så gjorde även de arbetare, som skulle in till Morfars kontorsrum, som var beläget i diagonalt motsatta änden av bottenvåningen.

De personer, som syns på bilden är från vänster räknat Axie Lundström, jag, Emmy och Greta. När kortet togs omkring år 1915 höll vi tydligen på med att rensa jordgubbar. Spången, som syns bakom oss, ledde till vattenbrunnen. Greta står via utkanten av den cementgjutning, som omgav brunnskaret.

Detta fotografi är liksom fotot på föregående sida taget omkring 1915. Man ser här lilla verandan från väster. Mormor sitter på verandan o. läser tidningen och Mor matar ett par duvor. Det var tamduvor, som tillhörde verkmästaren Anton Olsson. Hans duvor kom ofta och hälsade på för att se om vi hade något att bjuda på. Det var vanligen gula ärter.

Längst till vänster syns ingången till brygghuset och därinnanför den fast murade bykgrytan. Öppningen till eldstaden syns längst ner. I brygghuset fanns till vänster om ingången ett stort bord, som användes inte bara när man bykte utan även bland annat när Morfar sorterade dagens post, som hämtats från poststationen i Pataholm och som avsåg alla i hela Stora Boda. Längst bort till vänster i brygghuset fanns ett stort badkar av trä. Varmvatten till detta kunde man få från den stora bykgrytan intill. Från brygghuset ledde på norrsidan en dörr till vedboden och en dörr till en gång, som förde till dasset. Man behövde alltså ej gå ut, när man skulle till vedboden eller dasset. Detta var betydelsefullt särskilt via kall eller eljest ruskig väderlek.

Bilden härintill har tagits troligen 1916 eller 1917. Den visar, att Greta och jag hade även andra lekkamrater än Axie Lundström, som vi var mest tillsammans med. På bilden står Greta och jag i mitten. Till vänster om oss står Anker Sjöberg, en dotterson till verkmästaren Anton Olsson, och till höger om oss sitter Ingrid Ibom, som var dotterdotter till kusken

Gustaf Jonsson och som några år efter det att kortet togs emigrerade till Nordamerika tillsammans med sin mor och sin morfar. Bakom oss är lekstugan, en ovanligt fin lekstuga, som Morfar låtit bygga för Greta och mig. Framför oss är den stora gräsplan, som sträckte sig bort mot bostadsvillan och som ofta användes som krocketplan. På fotot ser man, att det togs under ett avbrott i krocketspel.

Morfar i sin äppelträdgård sommaren 1918. Frukträderna var då så stora, att de gav en riklig skörd. Man ser på fotot också den sandgång, som - sett från vänster på bilden - ledde från villan mot de vita grindarna och vidare till byvägen. Även på bortsidan om den gången var det äppelträd.

På detta foto, som också är taget 1918, ser man Morfar i hans dalieodling, som var belägen huvudsakligen i trädgårdens sydöstra del. Träden till vänster bortom dalierna var Morfars tre plommonträd, som gav gula plommon. Vägen på bilden ledde rakt fram till stallet, som syns längst bort till vänster. Om man tog av åt höger bortom grinden, kom man till fabriksbyggnaderna. På fotot ser man gaveln på store magasinet och del av taket över Stora Snuvan.

Kap. 9. Mina barndomsminnen från Boda

"Jag minns den ljuva tiden, jag minns den som i går". Så börjar en dikt av Anna Maria Lenngren om hennes ungdomstid. Och detsamma skulle jag kunna säga om den del av min uppväxttid, som jag hade förmånen att få tillbringa i Boda. Möjligen bör jag reservera mig något beträffande minnet, när jag nu på ålderns höst försöker ge en bild av livet i Boda. Men en mängd minnesbilder står fortfarande klara och tydliga. Ett av mina äldsta minnen gäller julfirandet i Boda. Det var på den tid, då Morfars far Carl Dam alltjämt levde. Det kan därför ha varit julen 1911 eller den julen och julen 1910, då jag nyss fyllt tre år. Mor och Far samt jag och min syster Greta, som var 1½ år yngre än jag, bodde hos Morfar och Mormor i villan vid fabriken, men på julaftonen var vi alla vid gården, även Morfar och Mormor. Julgranen stod mitt på golvet i den stora salen i bottenvåningens östra del. Och vid granen delades julklapparna ut. Carl Dam satt i en röd länstol vid rummets södra vägg och såg på när julklappsutdelningen pågick och när barnen sedan sysslade med sina julklappar. Barnen var inte bara Greta och jag utan även Faster Augustas barn, Karl, Anna-Lisa, Karin och Rosa. Rosa var yngst i syskonskaran, bara sju år äldre än jag. Det var hon som mest lekte med Greta och mig. Jag minns också Carl Dam från måltider i det intilliggande matrummet. Han satt vid bordets ena kortsida och jag lade märke till ett han framtill i munnen inte hade mera än en enda tand, vilket måste ha varit besvärande för honom. Sedan han avlidit den 17 maj 1912, var jag med på hans begravning. Under jordfästningsakten i Ålems kyrka satt jag tillsammans med Morfar på en kyrkbänk till höger om mittgången. Mormor måste sitta på andra sidan om mittgången. Fortfarande på den tiden fick nämligen männen och kvinnorna inte sitta tillsammans i kyrkan utan måste sitta männen till höger och kvinnorna till vänster om mittgången. Jag hade aldrig förut varit i en kyrka och Morfar såg sig nödsakad att tala om för mig, att man inte fick tala högt i kyrkan utan att man måste viska, om man ville säga något.

Även efter Carl Dams död samlades vi på julaftnarna vid gården med våra julklappar och vad som i övrigt hade samband med en julafton. Det var då Morfars systrar Anna och Augusta som stod för värdskapet. Greta och jag kallade dem och Morfars övriga systrar för faster, trots att de egentligen var Mors fastrar.

I min tidiga barndom och alltså innan jag började skolan var jag under rätt långa tidsperioder ensam hos Morfar och Mormor. Jag tror, att det berodde på att min syster Greta redan från födelsen hade svag hälsa och

att Mor därför måste ägna sig så mycket åt henne, att hon hade svårt att få tillräcklig tid för mig. Till en del kan det nog också ha berott på att Morfar och Mormor gärna såg, att jag var hos dem i Boda. Och det var inte bara Morfar och Mormor, som sysslade med mig där utan väl så mycket deras trotjänarinna Emmy Möller. Särskilt minns jag hur Emmy lekte med mig under långa vinterkvällar, medan vi alla var samlade i Morfars kontorsrum, det rum som varit Mors innan hon gifte sig. Där lyste då fotogenlampan, som stod på ett bord mitt på golvet. Emmy och jag satt på golvet och höll på med någon lek, medan Mormor satt i en bekväm korgstol med högt ryggstöd och handarbetade och Morfar satt vid sitt skrivbord med något kontorsarbete och hade ett tänt stearinljus på bordet till förstärkning av ljuset från fotogenlampan. Men jag lekte naturligtvis på dagtid för det mesta utomhus. Och Farfar i Linköping hade också tänkt på mig och låtit göra lekvagnar åt mig på pianofabriken. Särskilt en av dessa vagnar lekte jag med i många år.

Ett avbrott i det vanliga och litet mera spännande blev det när jag på hösten 1913 fick följa med Morfar till Borgholms marknad. Sedan gammalt hölls kreatursmarknad i Borgholm en dag i september månad. Även en del annan försäljning förekom då såsom var vanligt på marknader. Vi för med hästskjuts till Saltors brygga och sedan över Kalmar sund med en ångbåt, som hette Viking. Den anlöpte i vanliga fall inte endast Borgholm och Saltor utan även Kalmar, eventuellt också andra hamnar. Men när det var marknad i Borgholm gick den i skytteltrafik mellan Saltor och Borgholm hela marknadsdagen. Och det var då inte bara människor ombord utan också en många hästar och nötkreatur. Sedan vi kommit till Borgholm, gick vi och såg på kreatursmarknaden och på marknadslivet i övrigt. Något annat ärende hade vi inte till marknaden. Men för mig var naturligtvis allt nytt och därför intressant. så småningom var det dags att åka hem igen med båten. När den kom ut en bit på sjön blåste det så kraftigt, att Morfar tyckte vi skulle gå in i en hytt på ett övre däck. Därifrån hade vi god utsikt över de vitskummande vågorna. Jag började tycka, att det såg litet äventyrligt ut, och frågade Morfar hur det skulle gå med oss om båten sjönk. Morfar gav då det lugnande beskedet, att in i hytten till oss kunde vattnet inte komma. Och det trodde jag förstås på och kände mig lugn. På Morfars ord kunde man ju inte tvivla. Båten klarade sig också lyckligen in till Saltors brygga. Och där väntade hästdroskan från Boda. Just som vi hade börjat hemfärden kom en kraftigt berusad man ridande förbi oss på en häst, som han troligen köpt på marknaden. Han slog hästen på halsen med ett spö i ett, i ett, ömsom på ena sidan och ömsom på den andra. Jag tyckte förstås, att det var en elak gubbe. Men

till min stora tillfredsställelse fick han strax sitt välförtjänta straff. Hästen sprang in i en hage vid sidan av vägen och stjälppte av gubben huvudstupa ner i en enbuske. Det är fråga om inte detta blev dagens största upplevelse. I varje fall var det något att berätta om när man kom hem.

Jag måste också berätta om ett annat tillfälle, då även Greta var i Boda och då vår fantasi spelade i vildaste laget. Det måste ha varit mera än ett år före resan till Borgholm och vi var alltså ännu rätt små både till storlek och förstånd. Vi hade sedan en tid lekt, att två av hästarna vid gården var våra. Den ena, som hette Tor, var min häst. Den andra hette Primus och var Gretas. Det var stora och kraftiga hästar. En dag fick vi för oss, att vi skulle gå till gården och ta ut våra hästar för att rasta dem. Det måste ha varit jag som hittade på detta, för Greta var för liten för att kunna göra det. Men beslutet var enhälligt. Vi promenerade alltså till gården och träffade strax Faster Anna där. Vi berättade genast för henne varför vi kommit. Hon höll god min och svarade, att Tor och Primus var litet arga just den dagen och att vi därför borde vänta till en annan dag. Och med det beskedet lät vi oss nöja och glömde sedan att göra ett nytt försök.

Sedan jag börjat skolan kunde jag inte vara i Boda annat än under jul- och sommarloven. Under julloven var även Far och Mor och Greta med i Boda, i varje fall så lång tid som Far kunde vara borta från pianofabriken. Men om somrarna var Greta och jag i Boda så länge sommarlovet varade. Och det började flera veckor innan Far kunde ta semester. När Greta och jag for till Boda gick det därför till på följande sätt.

Först åkte vi hästdroska med vårt resgods från bostaden vid Apotekaregatan till Linköpings järnvägsstation och sedan med tåg därifrån på östra Centralbanan till Hultsfred, därifrån - efter tågbyte - med Nässjö-Oskarshamns järnväg till Berga, därifrån - efter nytt tågbyte med den smalspåriga Kalmar-Berga järnväg till Ålems station, där hästdroska från Boda väntade på oss. Far följde med oss till Hultsfred och där mötte Morfar, som sedan följde oss resten av vägen till Boda. När vi blev litet större, fick vi förtroendet att resa ensamma mellan Hultsfred och Berga och Morfar behövde alltså inte resa så långt som förut för att möta oss. På återresan gick det till på motsvarande sätt. Men, så småningom blev vi så stora, att vi kunde klara hela resan ensamma.

Det var alltid med stor glädje Greta och jag motsåg resorna till Boda. Långt i förväg brukade vi planera vad vi skulle göra när vi tom dit. Men en stående programpunkt efter framkomsten till Boda var att så fort det var möjligt rusa ut i en av Faster Annas beteshagar till en plats, där smultronen brukade mogna tidigt.

Vi bodde fint i övervåningen till Morfars villa och hade det bra på alla sätt. Villan hade ett vackert läge mellan trädgård och skogspark och var avskild från det för fabriken använda området genom ett staket och vita grindar. Mellan villan och den norr därom befintliga skogsparken fanns en stor gräsplan, där man kunde spela krocket, och i framkanten av parken lät Morfar uppföra en rymlig lekstuga åt oss. Den utrustades också med trevliga möbler i format för barn.

I den nordligaste delen av parken invid en gårdsgård, som avskilde parken från en av Faster Annas beteshagar, byggde Greta och jag var sin liten stad av brädlappar, som blivit över när man vid fabriken tillverkade trälådor, i vilka försålt gods skulle packas. Gretas stad döpte vi till Birka. Den hade samma planlösning som köpingen Pataholm med bebyggelsen samlad utefter en infartsväg och längst bort runt ett torg. Min stad var större. Den hade fyra gator och efter mönster från Linköping hade domkyrka och länsresidens. Den fick heta Asplånga med tanke på långa aspskott, som växte i närheten. Och vara städer befolkades av leksaksdjur, som var gjorda på fabriken och som vi i detta sammanhang räknade som människor. Dessa städer höll vi på med i många år och förbättrade dem successivt. - När det regnade så att vi inte kunde vara ute, hade vi en trevlig innelek, som bestod i att vi byggde hus av tomma tändsticksaskar. Man kunde sätta ihop flera askar genom att förskjuta lådorna i dem. Man kunde också ställa upp askarna i en lång rad, som kunde krökas så att den gick flera varv runt på golvet. Om man satte dem med lagom avstånd från ask till ask, kunde man sedan få alla att falla genom att peta omkull bara den första i raden. Ju flera askar man hade desto roligare blev det. Och vi hade många. Morfar och Mormor och Faster Anna samlade askar åt oss. Det gick åt mycket tändstickor på den tiden, då man eldade i järnspis och kakelugnar och inte hade belysning från annat än fotogenlampor och stearinljus. Till slut hade Greta och jag mera än 600 tomma tändsticksaskar att leka med.

Greta och jag fick också jämnåriga lekkamrater i Boda. Det var huvudsakligen barn och barnbarn till arbetare vid fabriken. Mest var vi tillsammans med en flicka Axie Lundström, dotter till drejaren Axel Lundström. Hon var ofta tillsammans med oss, särskilt när vi lekte i lekstugan eller strax därutånför. Jag har nämnt henne förut i kap. 6.

Vi blev också bekanta med alla arbetarna vid fabriken och vi var ofta inne i fabriken och såg på hur man arbetade där. Vi undersökte också alla till den egentliga fabriksbyggnaden hörande andra byggnader och anläggningar, bland annat slammen, där leran frigjordes från föroreningar.

Vi försökte oss på att dreja själva och använde då ett rum i fabriken övervåning, där det fanns två drejskivor som inte utnyttjades. Vi lyckades helt naturligt inte så bra med drejningen. Men jag har ändå kvar två små vaser och ett par små och enkla skålar, som inte blev sämre än att de kunde brännas och glaseras. Den behövliga avsvärningen av vaserna gjorde dock en av drejarna. Det var för svårt för mig. Vi tillverkade också leksaksdjur i kompakt lera, sådana som vi själva brukade leka med. De gjordes i formar och med den tillverkningen lyckades vi så bra, att djuren kunde säljas, sedan de bränts och glaserats. Det rum vi satt i hade förut begagnats av Faster Anna, som deltagit i arbetet på fabriken fram till något av de första åren under 1900-talet. Hon hade då bland annat tillverkat sparbössor, som bränts endast en gång, varefter hen målat dem med oljefärg. En inpyrd terpentindoft i rummet påminde alltjämt om Faster Annas målning.

Greta och jag gick också ofta till gården, där vi hälsade på hos Faster Anna och Faster Augusta och hennes barn, som efter sin far hette Bohm i efternamn. Karl Bohm hade nästan alltid en papegoja, ibland två. Dem måste vi förstås se på. Men ännu oftare gick vi till Faster Annas höns och hennes hushållsgris. Hönsen brukade vi mata med maskrosblad och våtarv och grisen fick svinmålla och en del annat han tyckte om. Vi brukade också klia grisen på ryggen med en pinne. Det tyckte han tydligen var skönt. Det var också mycket annat man kunde få se vid gården, bland annat mjölkning. Det fanns ungefär 20 kor och en fullvuxen tjur med ring i näsan. Han brukade få gå på bete tillsammans med korna. Vi kunde också se på när man körde hö eller säd från fälten till gårdsbyggnaderna. Som dragare användes då både hästar och oxar. Oxarna såg vi ofta vid tider, då de "hade ledigt". De brukade då ligga och idissla i en hage alldeles intill vägen från fabriken till gårdsbyggnaderna. De gav ett slött intryck men de var starka. - för Greta och mig var det mycket stimulerande att få bo invid en bondgård, där vi kände oss nästan lika hemmastadda som hos Mormor och Morfar.

När Mor och Far var i Boda under Fars semester, promenerade vi ofta till Pataholm och gjorde därifrån utflykter till holmar i sundet, oftast till en närbelägen holme, kallad Badholmen, där det fanns en liten sandstrand och där vi då badade. För det mesta var vi alldeles ensamma där. Det fanns god plats i skärgården och man såg inte till så många badande. Ibland rodde vi till en holme längre ut i sundet, kallad Grimskär. Den hade en vacker vegetation av huvudsakligen tallar och var även lämplig för bad. Därifrån och även från Badholmen såg man ofta rätt stora segelfartyg, tvåmastade eller tremastade, som låg för ankar ett gott stycke utanför Pataholm. Dit kunde de inte gå in på grund av att vattnet där inte var tillräckligt djupt för dem.

Man lastade dem med hjälp av grundgående pråmar, som kunde gå in till kaj vid köpingen. Vad man lastade ut var huvudsakligen props. Det var rundtimmer av gran eller tall i bestämda längder, som skulle till England för att där användas i kolgruvorna till stöd för tak och väggar i gruvgångarna. Propsen var på den tiden en stor exportvara och Pataholms köping hävdade sig alltså alltjämt såsom exporthamn, trots det ringa vattendjupet invid köpingen.

Roddbåt fick vi låna så mycket vi ville av mormors kusin Anna Hertzman och hennes mamma Johanna Petersson, änka efter förutnämnde Johan Gustaf Petersson. De bodde alltjämt i familjen Pettersons fina hus vid Torget i Pataholm. Snett åt höger från huset sett fanns en till huset hörande utäga, som sträckte sig från torget ned till stranden, där det låg två gamla bodar, byggda i flera våningar. Mellan dessa bodar fanns en liten strandremsa, vid vilken familjen Petersson hade två roddbåtar förtöjda. Båtarna kunde utrustas med mast och segel, men vi använde dem endast för rodd. Anna Hertzman var sedan gammalt mycket god vän med Mor och inte så mycket äldre än hon. Anna och hennes make Adolf Hertzman, som hade en cementvaruindustri i Aneby, var oftast med oss, när vi rodde till Grimskär. Vid sådana tillfällen hade vi matsäck med oss och tog oss god tid. Makarna Hertzman var också oftast tillsammans med oss, när vi - som ej sällan hände - rodde till Alsteråns mynning och ett stycke upp i ån. Både i ån och på vattnet närmast utanför mynningen växte det vita näckrosor i stor mängd. Och utefter ån växte fin ekskog. - När vi promenerade till eller från Pataholm, gick vi gent på ett par ställen. Vi kom då bland annat att gå genom Strömsrums ängar; ängar som sträckte sig ända fram till ån. I ängarna växte en stor mängd prästkragar och slätterblommor och många andra vackra blommor. Dessa ängar blev tyvärr så småningom uppodlade, så att man inte längre kunde gå där.

Greta och jag var vana vid, att i Boda fanns både Mormor och Morfar. Men vid ett tillfälle, då Mormor var på besök i Linköping, drabbades hon av en svår hjärnblödning. Eftersom någon bot för den sjukdomen inte fanns, fick hon åka sjukvagn på järnvägen till Ålem. Ambulansbilar fanns inte på den tiden. Men tack vare en donation fanns möjlighet att för en rätt liten kostnad hyra en järnvägsvagn, som var inrättad som sjukvagn. Två sådana vagnar behövdes, eftersom det var bredspårig järnväg från Linköping till Berga men smalspårig från Berga till Ålem. Sedan Mormor på detta sätt kommit hem till Boda, låg hon svart sjuk där under lång tid, omkring 1½ år, till dess hon avled den 2 mars 1918. Under sjukdomstiden i Boda hade hon en privatsköterska anställd bara för henne. Sköterskan hette Ester Karlsson men tilltalades endast "syster Ester". Hon bodde alltså under denna långa tid i Morfars och Mormors villa.

Sedan Mormor avlidit, var det endast Morfar och Emmy som tog emot Greta och mig när vi kom till Boda. Emmy var emellertid duktig att sköta hushållet och villan och hon hann också med att tänka på Greta och mig. När även Mor och Far kom till Boda, ordnade Morfar så att Emmy fick en medhjälpare. Det var flickor från orten. Den jag bäst minns var en dotter till drejaren Oskar Johansson. Hon hette Berta och gifte sig så småningom Lindström med en skeppare i Pataholm. Även min bror Stig, som föddes i februari 1919, var med Mor och Far till Boda från och med sommaren 1919. och Mor och Fars hembiträde Ingeborg var med till Boda åtminstone 1921 och 1922, mest för att ta hand om Stig.

Morfar och jag kom mycket bra överens och jag fick lära mig en hel del av Morfar, särskilt om fåglar och trädgårdsskötsel. Morfar var alltid lugn och sansad. Jag kan inte påminna mig, att han blev förargad på mig eller Greta mera än en enda gång. Greta och jag hade då på mitt initiativ gjort pappersdrakar, som vi ville ha upp så högt som möjligt i luften. Vi behövde därför långa snören och använde hela Morfars lager av snören, så att Morfar stod utan, när han nästa gång skulle binda upp växter i trädgården. Och vi hade glömt att fråga om lov. Allt vi hittade på brukade ju vara tillåtet. Men inte den gången. Det blev ingen annan råd än att Greta och jag fick ta våra cyklar och kvickt åka till speceri- och diversehandeln vid Ålems station och köpa var sitt stort snörnystan för drakarna. Den man som expedierade oss kände tydligen igen oss, för han överlämnade nystanen till oss med orden: "Ja nu förstår jag, att det skall bindas mycket i Boda". Och på sätt och vis fick han rätt för Morfar fick ju tillfälle att binda upp sina växter med de egna snörena.

Sommaren 1922 blev för mig inte som vanligt. Greta vistades under en rätt stor del av sommaren vid kuranstalten i Skälderviken tillsammans med den förutnämnda sjuksköterskan syster Ester. Detta var nog ett desperat försök från Fars och Mors sida att bättra Gretas hälsa. Eftersom jag då inte hade någon tillnärmelsevis jämnårig att vara tillsammans med kände jag mig rätt ensam. Våra tidigare lekkamrater hade tagit arbetsanställning eller försvunnit från Boda. Jag fann då på att göra en karta över den norra och vackraste delen av Morfars park. De flesta träden var där antingen fullvuxna eller nästan fullvuxna. Där fanns också ett flertal parkgångar, en av dem med det poetiska namnet Trastgången. På min karta ritade jag in gångarna och satte en prick för varje träd utom de minsta. Efter en tid upptäckte jag en annan, som kände sig ensam. Det var fabrikshesten Freja, som gick på bete på gårdet bakom stallsbyggnaden. Jag hittade på att bjuda Freja på gula plommon, som det fanns gott om det året i Morfars trädgård. Jag prövade först litet försiktigt, eftersom jag var rädd att Freja skulle svälja kärnorna. Men hon visade sig duktig att spotta ut dem.

Greta kom emellertid så småningom tillbaka från Skälderviken, och jag tog ett fotografi av henne och Morfar vid ett tillfälle då de satt tillsammans på ett gungbräde framför lekstugan. Fotot blev bra. Och det är jag tacksam för, ty kort tid därefter, sedan Greta och jag återvänt till Linköping, avled Greta den 28 aug. 1922. Enligt uppgift jag senare funnit i död- och begravningsboken dog hon av kronisk leversjukdom. Och bara några månader senare - den 17 nov. 1922 - avled även Morfar.

Nästa år, 1923, blev det sista år, då vår familj i nämnvärd grad utnyttjade fabriksvillan. Vi var då i Boda ungefär en månad under sommaren, och Mor och Far hade under en del av den tiden såsom gäster ett par goda vänner från Linköping. Emmy bodde alltjämt kvar i villan och hade lön som förut. Det var en trevlig tid med många utflykter i Kalmarsund till holmar och till Alsteråns mynning samt en resa till Kalmar och Borgholm. Men efter den sommarvistelsen blev det aldrig mer som förr i Boda. Det blev mest bekymmer och vi för dit bara för några dagar åt gången och då främst för att rådgöra med vår fabrikschef Anton Olsson samt för att se till byggnaderna, trädgården och parken. Till denna utveckling bidrog naturligtvis, att familjens sommarstuga i Bestorp, vilken vi gav namnet Nissebo, blev färdig på försommaren 1923. Det året bodde vi i Nissebo både före och efter den månad vi tillbringade i Boda. Efter 1923 hade vi villan i Boda delvis uthyrd, dock aldrig övervåningen, som vi själva utnyttjade vid behov. Emmy flyttade på hösten 1923 till släktingar i Brotorp, hennes gamla hemtrakt. Brotorp ligger vid Alsterån något uppströms från Ålems stationssamhälle.

Kap. 10. Om sällskapslivet i Boda och om Faster Anna

Sällskapslivet i Boda kan ha varit rätt livligt på den tid, då Carl Dams döttrar växte upp och var intresserade av att träffa andra ungdomar. Och Morfar blev tydligen tidigt intresserad av att umgås med familjen Johan Gustaf Petersson i Pataholm. Sedan Morfar gift sig med Mormor, fortsatte självfallet umgänget mellan dem och återstoden av familjen Petersson. Sedan gammalt var familjen Dam också bekant med och umgicks handlaren och träexportören Carl Johan Hullgren i Pataholm och hans hustru Clara samt deras son Oscar Hullgren, den kände marinmålaren. Jag har ett vykort, föreställande minnesstenen över Johan Ancker vid Dübböls skansar, vilket Oscar Hullgren och hans hustru Julie sänt till Morfar i samband med ett besök de gjort på platsen i oktober 1920. Oscar Hullgren var född 1869. Hans hustru Julie, som var danska till börd, målade också tavlor. Inte bara Morfar och Mormor utan även Far och Mor lärde känna Oscar Hullgren, och åtminstone vid ett tillfälle var han gäst hos dem i Linköping. - Även många andra familjer hörde till familjen Dams umgängeskrets, bland dem ägarna till Råsnäs herrgård något norr om Timmernabben och en lantbrukarfamilj Erik Alblad i Flinsmåla, en gård nära Pataholm, samt Erik Alblads bror som var sjukstugeläkare i Mönsterås. Erik Alblad var en tid nämndeman och brukade tillhandagå allmänheten med upprättande av handlingar av olika slag såsom köpehandlingar och bouppteckningar.

Under den tid jag minns hade Morfar och Mormor ofta besök av Morfars syster Trina och hennes man Oscar Nilsson, som drev speceri- och diversehandel vid Ålems järnvägsstation. Vid sådana tillfällen spelade man oftast kortspelet "priffe" (préférence) ett spel, som liknade det modernare bridge. Familjen Alblad i Flinsmåla med tre barn, som var någotsånär jämnåriga med mig, gästade ibland Morfar och Mormor, och åtminstone Morfar och jag var några gånger på kalas i Flinsmåla. Efter Mormors frånfälle var jag vid ett par tillfällen med Morfar på större bondkalas. Vi åkte hästskjuts dit och därifrån, och Morfar körde då själv. Han lät också mig köra på mindre trafikerade vägar. Det var inte särskilt svårt. Hästen skötte det mesta själv, åtminstone på hemvägen. Då lockade havrekrubban därhemma. Morfar var på den tiden inte särskilt förtjust över att bli bortbjuden. "Att man inte kan få vara i fred" minns jag att han sade en gång, då det kom en inbjudan.

Såsom förut nämnts brukade Mor och Far samt Greta och jag ofta besöka familjen Petersson i Pataholm. I Pataholm hälsade vi också emellanåt på hos Morfars syster Helena, som vi kallade Faster Helén och som bodde en trappa upp i det så kallade Harbergiska huset tillsammans med sonen Per, född 1890, och dottern Maja, född 1895.

Även om umgänget med andra än släktingar tynat av något "på min tid", träffades dock släkten ofta vid gården hos Faster Anna. Hon var alltid glad och gästfri och lätt att komma överens med. Hon levde ogift hela livet. Såsom förut nämnts fick hon 1893 köpa gården av sin far Carl Dam. Vid den tiden hade det tydligen sedan rätt länge varit bestämt, att Morfar skulle övertaga fabriken med vad därtill hörde. Och Morfars bror Carl Anker hade redan under 1880-talet fått fast förankring i Oskarshamn. Den tredje sonen Ville var 1893 bara 10 år gammal och av döttrarna fanns då endast Anna och Stina kvar i Boda. Anna var 30 år gammal, Stina 20 år. Eftersom Carl Dam samtidigt överlät till Morfar de tre fjärdedelar av fabriken och fabriksfastigheten, som Morfar inte förut fått köpa, och till Faster Anna bondgården, är det sannolikt, att Carl Dam börjat känna av en del ålderskrämpor och att han ville ordna för framtiden på det sätt han fann bäst. Faster Anna var en klok och driftig kvinna, utåtriktad och generös. Jag vet, att hon åtminstone tidvis arbetade på fabriken med tillverkning av bland annat korgflätade fat samt sparbössor i form av exempelvis äpplen, hundar, ankor och papegojor, samt att sparbössorna brändes bara en gång, vartefter faster Anna målade dem med oljefärg. Sådant höll hon på med även långt efter det att hon fått köpa gården. Men hon hade säkerligen redan före köpet även fått hjälpa sin far med skötseln av gården och därvid visat sig ha god förmåga för sådana sysslor. Under den tid jag minns skötte hon nämligen gården helt i egen regi och alltså utan hjälp av någon arbetsförman. Hon hade bara en kusk och en ladugårdskarll samt två mjölkerskor anställda förutom extrafolk under slätter- och skördetid samt för sådd, plöjning och skogsarbete m.m.

Genom att Carl Dam sålt gården just till Faster Anna kom gården att bli vad man skulle kunna kalla ett socialt skyddsnät för släktingar, som av olika skäl råkat i svårigheter. Man kan fråga sig, om Carl Dam redan 1893 räknat med att så skulle kunna bli fallet. Jag håller för sannolikt, att han räknat med detta såsom en eventualitet, eftersom den sociala omvårdnaden från det allmännas sida inte bestod i stort annat än en mycket bristfällig fattigvård. Och redan 1902, alltså medan Carl Dam fortfarande levde, togs detta skyddsnät i anspråk genom att Faster Anna vid gården tog emot Faster Augusta och hennes fyra barn, såsom förut nämnts. Och flera skulle komma så småningom.

För Faster Anna var det nog rätt bra, att Faster Augusta kom och tog över ansvaret för hushållet. Faster Anna var nämligen en ovanlig kvinna på det sättet, att hon inte intresserade sig nämnvärt för vad som traditionellt räknades som kvinnliga sysslor.

I stället skötte hon jordbruket, skogen och kreaturen samt den rätt stora trädgården vid gården, visserligen med hjälp av anställt folk. Hon höll kontakt med sina fastrar i Rönne och prenumererade på rönnetidningen Bornholms Avis för att hålla sig väl underrättad om vad som hände på Bornholm. Hon rökte cigarrcigaretter i likhet med vad som var vanligt bland damer i Danmark. Hon läste också massvis med böcker, mest om nätterna. Jag tror inte det var så mycket facklitteratur utan mera lättsmälta saker. Hon läste också regelbundet en stockholmstidning. Vid den var det en gång i veckan fogat en bilaga, kallad "Brokiga Blad". Den bilagan sparade hon årsvis åt Greta och mig för att vi skulle få tillfälle att läsa de skämtserier, som var det huvudsakliga innehållet. - Faster Anna var på grund av sina många goda egenskaper högt aktad i bygden. Alla utom släktingarna kallade henne "fröken Anna". Vem det var visste alla.

År 1918 upphörde hon med att driva jordbruket i egen regi. Hon arrenderade då ut det till en lantbrukare Alfred Widerström. Hon sålde korna och övriga nötkreatur samt två av sina tre hästar. Den tredje placerades i Morfars stall vid fabriken, där det inte funnits någon häst sedan 1897, då Kalmar-Berga järnväg öppnades för trafik. Hästen förblev Faster Annas, men Morfar bekostade hästens utfodring och skötsel i övrigt. Den användes för fabriken körningar och för medlemmar av släkten Dam, när de behövde skjuts. Det var alltså ett samarbete mellan Faster Anna och Morfar, som alltid var mycket goda vänner. Efter utarrenderingen av jordbruket hade Faster Anna kvar sitt skogsbruk och sin trädgård, som hon fick tid att sköta utan nämnvärd hjälp av andra. Hon odlade bland annat sparris, vilket var ovanligt i trakten. Hon hade också kvar hönsen och hushållsgrisen.

Faster Anna var mycket mån om Faster Augustas fyra barn. Karl, som var äldst, fick gå i Kalmar läroverk och tog studentexamen. Flickorna gick, såsom var vanligt på den tiden, bara i den vanliga skolan men fick en del utbildning vid sidan därav. Karl och hans systrar stannade i Boda till dess de kunde få sin bärning på annat håll. Rosa, som var yngst, blev kvar till dess hon gifte sig 1922. Faster Augusta stannade till 1929, då hon flyttade till Mönsterås, där hennes dotter Karin förut bodde.

Även i förhållande till andra än släktingar visade Faster Anna generositet. Så var fallet bland annat sommaren 1919, då hon under hela sommaren hade en tysk flicka, Margarete Knitter, boende hos sig i Boda. Och för det tog hon inte något betalt. Orsaken till denna sommarvistelse, som ingick i ett stort svenskt projekt, var den svåra nöd som rådde i Tyskland

efter första världskriget, särskilt i de stora städerna. Margarete, som var från Berlin, var ungefär jämnårig med mig och hon blev Gretas och min lekkamrat. Vi kunde förstå varandra hjälpligt tack vare att jag hade läst tyska två år i skolan.

Vid ett annat tillfälle ställde Faster Anna upp till hjälp åt den gamle kuskén Gustaf Jonsson, som blivit utan bostad. Gustaf Jonsson hade ägt det bostadshus för arbetare vid fabriken, som låg som nr 1 i raden av fyra arbetarbostäder, räknat från fabriken. 1921 hade han emigrerat till Amerika tillsammans med en dotter och en dotterdotter. Dessförinnan hade han sålt sitt bostadshus med tillhörande uthus till Faster Helén. Men han trivdes inte i Amerika och kom därför hem till Sverige igen på våren 1923. Och då var han bostadslös och i det närmaste också medellös. Han hade varit kusk vid gården och troligen också en tid vid fabriken före 1897. Faster Anna fann det naturligt, att hon grep in. Hon upplät bostad i ett hus vid gården och såg också till, att Gustaf Jonsson fick mat. I gengäld hjälpte han Faster Anna i hennes trädgård. Han torde dock inte ha orkat göra så mycket. Han var 1923 68 år gammal. Han blev på det sättet kvar i Boda till 1931, då han på grund av ålderdomssvaghet måste tas in på Ålems ålderdomshem.

Morfars och Faster Annas halvbror Ville, som 1905 hade emigrerat till USA, kom 1919 hem till Sverige med en amerikansk hustru och en son Carl Wilhelm, född 20 febr. 1913 och kallad Bill. De togs emot av Faster Anna och bodde vid gården ungefär två år, innan de återvände till USA. Ville, som var konstnär, skulle försörja sig och sin familj genom att måla tavlor. Det var nog inte lätt på den tiden även om han hade goda konstnärliga anlag. Men någon hyra behövde han säkerligen inte betala på annat sätt än att han hjälpte till med allehanda sysslor. Under en del av den tid familjen vistades i Sverige uppehöll sig Ville ensam i Stockholm, där han såsom konstnär deltog i arbetet med utsmyckningen av Stockholms nya stadshus. I det arbetet torde han ha tjänat mera än han kunde göra genom att måla och sälja tavlor. Men han behövde ju pengar för återresan till Amerika. I varje fall måste han ha haft stor ekonomisk nytta av att få ha familjebostad hos Faster Anna. - Ville var duktig på att göra fina pilbågar av en. Han gjorde sådana inte endast åt sonen Bill utan även åt Greta och mig.

1922 såg sig Faster Anna nödsakad att vid gården ta emot sin syster Trina, som var änka sedan 1917, och inte långt efter hennes ankomst även hennes son Ivar, som på grund av en svår ögonsjukdom inte kunde försörja sig. Ivar, som var född 1892, hade använt hela sitt farsarv under akademiska studier i Uppsala. Han hade tagit både fil. kand. och jur. kand.

Ögonsjukdomen hade han drabbats av under det att han därefter var tingsnotarie i Norrtälje. Faster Trina och Ivar var, när de kom till gården, i stort sett medellösa. De blev länge kvar i Boda. Ivars ögonsjukdom hindrade honom dock inte från att arbeta i skogen för Faster Annas räkning. Och han hjälpte henne också med att få en ny ladugård byggd i stället för den förutvarande, som var mycket gammal och bristfällig. Efter ett flertal år i Boda lyckades Ivar dock få en ny sorts glasögon, som genom stark förstoring tillvaratog hans synrester. Han började då med juridisk rådgivning i Boda, till början i liten skala. Faster Trina hjälpte till med husmorssysslorna vid gården, som förut skötts av Faster Augusta ensam. Så småningom uppstod ett spant förhållande mellan Faster Augusta och Faster Trina på grund av oenighet om hur deras sysslor skulle fördelas och skötas. Det blev den närmaste orsaken till att Faster Augusta 1929 flyttade från Boda. Faster Trina och Ivar blev kvar vid gården till 1934. Då flyttade de till Ålems stationssamhälle, där Ivar - som tagit sin mors släktnamn Dam - öppnade juridisk byrå och därigenom kunde försörja sig och sin mor. Han blev efter några år ledamot av Sveriges advokatsamfund. Faster Trina avled 1944. Ungefär ett år dessförinnan hade Ivar gift sig med en kvinna, som han träffat i Norrtälje under sin notarietid, Ann-Mari Holmberg. Eftersom Ivar alltjämt såg dåligt blev hon honom till stor hjälp genom att läsa för honom, bland annat den finstilta texten i lagboken. Ivar hade förut haft hjälp med sådant av sin mor.

Faster Augustas dotter Rosa hade 1922 gift sig med den norskfödde ingenjören Karl Haavimb, som bodde i trakten av Göteborg. Sedan de fått två barn tillsammans, Ingrid och Olof, födda 1923 resp. 1924, fann Rosa, att hon inte kunde fortsätta äktenskapet. Det blev skilsmässa och Rosa återvände då till det gamla hemmet i Boda och hade barnen med sig dit. Det var 1934, inte långt efter det att Faster Trina och Ivar flyttat därifrån. Faster Anna hade alltid tyckt mycket bra om Rosa, och man kan därför räkna med att både hon och barnen blev väl mottagna. Faster Annas hem blev på det sättet än en gång fristad för släktingar, som kommit i svårigheter.

Såsom förut nämnts köpte faster Helén kusken Gustaf Jonssons hus i Boda år 1921 strax innan Gustaf Jonsson for till Amerika. Det var ett bostadshus om två rum och kök och ett uthus. Husen låg alltså på Morfars mark. Sedan byggnaderna byggnaderna rustats upp och bostadshuset fått en ny vacker gul färg i stället för den förutvarande röda, flyttade Faster Helén och hennes son Per dit från sin förutvarande bostad i Pataholm. Dottern Maja hade tidigare lämnat hemmet i samband med giftermål.

Faster Heléns make, trävaruhandlaren August Ankarberg i Timmernabben, hade avlidit redan 1898, och det var därefter hon flyttat med barnen till Pataholm. Per hade barnförlamning som liten och led av sviter därav. Han kunde dock gå rätt bra med hjälp av en käpp. Men han hade aldrig haft något arbete och föreföll mentalt en smula hämmad. Han var dock sällskaplig, hade gott minne för detaljer och ville gärna vara med där något hände. Sedan Faster Helén och Per sålunda kommit till Boda, blev umgänget mellan dem och de förutvarande släktingarna i Boda självfallet livligare. Särskilt minns jag hur Faster Helén och Per kom in i Morfars villa varje gång åskan gick. Då satt vi i stora salen i bottenvåningen och såg hur det blixtrade. Per blev mycket intresserad av allt som hände vid fabriken. På grund därav fick jag viss nytta av Per, sedan fabriksdriften lagts ner i början av 1932 och Mor avlidit några månader senare. Per visste då bättre än jag själv var alla vår familjs tillhörigheter fanns.

Detta foto är taget vid Boda gård utanför mangårdsbyggnadens södra fasad omkring 1904. Mitt i bilden sitter tre damer. De är från vänster räknat: faster Anna, ägare till Boda gård, Trine Dam, f.d. hotellägare, Rönne, samt min Mormor Josefina. Bakom dem står min Mor Juliana (Nana), faster Helen, gift Ankarberg, och faster Augusta, gift Bohm. Till höger om faster Augusta står hennes son Karl. De tre flickorna närmast kameran är alla döttrar till faster Augusta: Efter ålder räknat, Anna-Lisa i mitten, Karin till höger och den yngsta, Rosa, längst till vänster. Snett bakom Rosa sitter faster Helens dotter Maja.

Detta foto är taget vid ungefär samma tid som fotot ovan. Det är taget i det rum i fabriksvillan, som när fotot togs var Mors rum men som, sedan hon gift sig 1906, blev Morfars kontorsrum. Mor står längst till höger på bilden och intill henne står Morfar. Damen, som står till vänster på bilden, är Anna Petersson i Pataholm, senare gift Hertzman. De sittande är från vänster räknat: Mormor, faster Helen, Anna Peterssons mor Johanna Petersson, Pataholm, och faster Anna, som tydligen på skämt tagit till sig någon annans handarbete. Hon ägnade sig eljest aldrig åt traditionellt kvinnliga sysslor.

Fotografiet här ovan är taget i Morfars och Mormors salong i fabriksvillan i Boda, troligen år 1915. Rummet var möblerat med en fin möbel i svartpolerat ädelträ och klädd med plysch i en diskret grön färg. Fotogenlampan står på bordet. Elektrisk ström fanns ännu ej i Boda. Längst till vänster på fotot sitter Morfar med Greta i knät. Far sitter ensam i soffan. Till höger om bordet sitter Mormor och till höger om henne sitter Mor med mig. Bakom Mor och mig står Emmy. Till höger om henne ser man en skymt av matsalen eller matrummet, som vi brukade säga. Det låg intill husets östra gavel. Och därifrån hade man direkt utgång till köket genom en dörr, som brukade hållas stängd när ingen skulle passera där. Från salongen kunde man genom dubbeldörrar komma direkt ut på stora verandan. Matsalen, salongen och Morfars kontorsrum låg i fil mot söder.

Detta fotografi är taget i Boda sommaren 1919, det år då min bror Stig föddes den 23 febr. Morfar och jag står längst till vänster. Mor sitter i en stol med Stig i knät. Greta sitter framför. Far står längst till höger. Bakom oss alla är den granhäck, som Morfar planterat vid gränsen mot det område, som användes till arbetarbostäderna. Till vänster synes en smula av den del av Morfars trädgård, som låg väster om villan. - Mormor var ej längre i livet när kortet togs.

Kap. 11. Förhållandena efter Mors död

Mor avled den 15 april 1932 och alltså bara tre månader efter det att driften vid fabriken i Boda lagts ner. Därefter var det jag samt mina bröder Stig och Gösta som blev ägare till fabriksfastigheterna Boda 1:4 och 1:6. Redan före Mors frånfälle var vi emellertid i familjen på det klara med att vi saknade möjligheter att själva återuppta driften vid fabriken. Vi måste därför försöka sälja den eller på nytt arrendera ut den. Om fabriken med tillhörande tomtmark skulle säljas, ville vi dock om möjligt behålla bostadsvillan med trädgård och park.

En del av villan hade vi haft uthyrd sedan 1924, dock aldrig övervåningen. Uthyrningen hade givit en liten inkomst men otillräcklig för att täcka underhållskostnaderna. Uthyrningen hade dock det goda med sig, att vi hade någon som såg till villan och trädgården. Ändå försämrades trädgården successivt och parken skadades allvarligt även mycket våldsamt sommaren 1931. Stormen bröt ner en mängd träd, däribland några av de vackraste. Anton Olsson fortsatte att ha en viss tillsyn över fabriksanläggningen även sedan driften vid fabriken lagts ner.

Kort efter Mors död blev jag färdig med mina juridiska studier och från 1 juli 1932 blev jag tingsnotarie i Kinda och Ydre domsaga, som hade sitt kansli i Kisa. Sedan jag satt mig in i domsagoarbetet grep jag mig an med uppgiften att försöka sälja eller arrendera ut fabriken. Jag upprättade en noggrann beskrivning över hela fabriksanläggningen, och den lades till grund för Fars och mitt vidare arbete. Den tillställdes fastighetsmäklare i både Kalmar och Linköping. Vi annonserade också i både orts- och rikstidningar. Resultatet blev en del förfrågningar i brev, som jag besvarade. Men det stannade vid det. Jag kompletterade beskrivningen efter hand och lade till uppgifter även om villan jämte park och trädgård. Vi bjöd därefter ut fastigheterna i deras helhet och begärde i november 1935 35.000 kronor för dem. Genom fastighetsmäklare fick vi då några förslag att byta bort fastigheterna mot andra fastigheter, som tydligen också var svårsålda. Förslagen visade sig efter undersökning helt orealistiska. Vi riskerade att komma ännu sämre till med bytesfastigheterna. Sedan Far avlidit i oktober 1938 blev det jag som ensam fick ta ansvaret för vidare åtgärder, eftersom mina bröder var omyndiga och jag blev förmyndare för dem. Jag var då sedan två och ett halvt år fiskal i Göta hovrätt.

Mor hade lovat dem, som hade bostadshus på fabriken mark, att de skulle få i gåva de markområden, som av gammalt brukats till husen. Det var Anton Olsson, Ruben Eriksson och Axel Lundström samt Faster Helen, som köpt kusken Gustaf Jonssons stuga. Genom att Mor avled kort efter det att hon givit detta löfte kom det ej att infrias omedelbart.

Först i början mars 1939, alltså efter Fars död, begärde jag lantmäteriförrättning för avstyckning av markområdena från Boda 1:4. Första lantmäterisammanträdet hölls den 18 april 1939, men förrättningen kunde inte avslutas förrän på hösten 1939. Eftersom mina bröder, som ägde var sin tredjedel i marken, var omyndiga och omyndigs egendom enligt lag inte fick skänkas bort, måste överlåtelseerna formellt ske genom försäljning, men i verkligheten var det gåva.

I juli 1939, kort efter det att min hustru Birgit och jag kommit hem från bröllopsresa till Schweiz, anmälde sig oväntat en spekulant på fabriksfastigheterna. Det var en man vid namn Alriksson, som en tid omkring 1924-25 hyrt en del av fabriksvillan. Jag for därför till Boda och träffade där Alriksson, som visade sig vara en rätt obehaglig man. Han gjorde allt för att få mig att tro, att fastigheterna var praktiskt taget värdelösa. Till slut bjöd han något över 11.000 kronor för det hela, dock med undantag för de områden, som var under avstyckning och som jag naturligtvis inte kunde sälja till honom. Alriksson ville, att vi genast skulle skriva överlåtelsehandlingen. Vi satt då i villans övervåning. Men jag gick först ner till undervåningen och träffade där våra dåvarande hyresgäster, en trädgårdsmästare Johan Olsson och hans hustru Hanna Olsson. När jag berättade för dem hur läget var, bjöd de 13.000 kronor kontant. Jag accepterade det budet preliminärt. Köpehandlingen skrevs först något senare, sedan jag hunnit tänka på saken ytterligare och rådgöra med Mors kusin Ivar Dam, som blivit överförmyndare i Ålems kommun. Han tillstyrkte affären med hänsyn till samtliga omständigheter, bland annat att vi skulle få kontant betalning och att det var ovisst om vi skulle kunna göra en bättre affär senare. Fru Hanna Olsson, som hade blomsterhandel vid Ålems järnvägsstation, ställde sig slutligen som ensam köpare. Även sedan köpehandlingen skrivits hade jag en viss möjlighet att backa ur. Eftersom mina bröder Stig och Gösta var omyndiga, hade jag som villkor för försäljningen måst ställa, att förmynderskapsdomstolen - Linköpings rådhusrätt - godkände försäljningen.

Priset 13.000 kronor var naturligtvis väldigt lågt. Vi hade förut begärt betydligt mera, men i en anvisning till två fastighetsmäklare i Kalmar hade jag på senhösten 1938 gått ner till 18.000 kronor. Trots det hade jag inte fått anvisning på någon enda spekulant. Taxeringsvärdet för Boda 1:4 och 1:6 tillsammans hade under den tid fabriken var i drift varit 23.000 kronor, men det hade sedan driften lagts ner sänkts till 15.000 kronor. Det värdet inkluderade värdet av de markområden, som avstyckades 1939 för arbetarbostäderna och som inte omfattades av försäljningen till Hanna Olsson.

Dessa områden värderades av lantmätaren till sammanlagt 1.310 kronor. Mot bakgrunden av alla dessa omständigheter och särskilt, att fastigheterna inte kunnat säljas och fabriken inte kunnat arrenderas ut trots ansträngningar under mycket lång tid, bedömde jag att fabriksbyggnaderna inte hade annat värde än rivningsvärdet, vilket jag räknade som mycket lågt, samt att fastigheternas värde därför huvudsakligen låg i villan och marken. Villan med tillhörande utrymmen utom övervåningen hade vi uthyrd för 360 kronor om året. Det var på den tiden mycket få människor som hade bil, och bostäder som låg ocentralt hade därför ett mycket lågt hyresvärde. Gärdet vid stallet hade vi utarrenderat till torparen i Espedal för 20 kronor om året, vilket inte var någon onormalt låg summa. Årsinkomsten var alltså 380 kronor och det räckte inte på långt när ens för våra kostnader för underhåll av villan och trädgården. Enda möjligheten att betala överskjutande kostnader var att ta ut pengar från pianofabriken. Men de pengar vi kunde få därifrån behövde vi för att klara kostnaderna för Nissebo. Min lön räckte bara för Birgits och mina löpande utgifter. Yngre jurister var väldigt lågt avlönade på den tiden. Det skulle dröja länge innan jag fick bättre ekonomisk ställning, och det skulle dröja ännu längre till dess Stig och Gösta kunde bidra. Ingen av oss kunde beräknas bo i Boda under överskådlig tid, eftersom Nissebo låg bättre till för oss och våra arbetsinsatser behövdes där.

Alla dessa omständigheter bidrog till att jag bedömde försäljningen för 13.000 kronor som rimlig. Jag tänkte också på ett råd jag fått av verkmästaren Olsson några år tidigare. Han menade, att vi borde sälja även om vi inte fick ut "ens halva värdet". Jag ansåg mig inte ha anledning tro, att fastighetsvärdena skulle ändra sig inom en nära framtid för fastigheter, som låg så ocentralt som i Boda. Och penningvärdet hade varit stabilt under många år.

Jag ansökte därför hos förmynderskapsdomstolen, Linköpings rådhusrätt, om godkännande av den skedda försäljningen. Och det godkännandet lämnade rådhusrätten genom beslut den 14 aug. 1939, sedan överförmyndaren i Linköping dessförinnan tillstyrkt. Därmed var försäljningen till Hanna Olsson slutgiltig.

De fyra områden, som var under avstyckning för arbetarbostäderna, hade såsom förut nämnts undantagits vid försäljningen till Hanna Olsson. Även beträffande dessa områden skrev jag köpehandlingar och fick dem godkända av rådhusrätten. Köpeskillningarna gick sammanlagt upp till 1.310 kronor. Men meningen var ju, att ingen köpeskillning skulle betalas. Och det betalades inte heller något. Jag vill minnas, att jag löste knuten genom att av egna medel till Stig och Gösta betala vad som belöpte på dem av beloppet 1.310 kronor.

Försäljningen till Hanna Olsson skedde vid en mycket olycklig tidpunkt. Bara ett par veckor efter det att rådhusrätten godkänt försäljningen började Hitler andra världskriget. Det hade jag inte räknat med. Birgit och jag hade ju nyligen under vår bröllopsresa färdats på järnväg genom Tyskland på väg till och från Schweiz och med ett dygns uppehåll i Berlin utan att lägga märke till något som tydde på att ett krig var närs förestående, och under hösten 1938 hade Englands premiärminister Neville Chamberlain efter ett besök hos Hitler uttalat, att han räknade med fred "i vår tid". Kriget hade inte pågått länge förrän penningvärdet sjönk och fastighetspriserna började stiga. Fastigheter med lägen såsom i Boda började bli eftersökta av människor, som fruktade för att bo i tätorter. Jag blev naturligtvis ångerköpt, men det var då för sent att ändra vad som skett. Det var Alriksson som orsakat, att jag sålde vid fel tidpunkt. Kanske hade han rätt förstått krigsriskerna. Jag grämde mig i många år över den olyckliga försäljningen. En liten tröst var det dock, att fru Hanna Olsson - i motsats till Alriksson - var en mycket sympatisk och rejäl person, som man kunde unna att ha gjort en god affär.

Under 1930-talet for jag ofta ensam till Boda för att se till våra fastigheter. Jag brukade ta med min cykel för att efter framkomsten till Ålems järnvägsstation vara oberoende av andra fortskaffningsmedel. Det var på den tiden lätt att få med sig en cykel på samma tåg, som man själv åkte med. Vid mina besök i Boda bodde jag i fabriksvillans övervåning men åt mina flesta måltider hos Faster Anna vid gården, särskilt under tiden efter det att Faster Trina och Ivar 1934 flyttat därifrån. Troligen 1935 blev jag av Rosa underrättad, att hon och hennes mor Augusta lagt märke till att Faster Anna blivit onaturligt glömsk samt att de därför tagit med henne till en läkare, som konstaterat, att hon led även begynnande senil demens. När jag sommaren 1936 besökte Boda fann jag, att Faster Anna blivit så förändrad psykiskt, att hon var oförmögen att sköta sina ekonomiska angelägenheter. Jag föreslog henne därför, att hon själv skulle göra ansökan om att bli omyndigförklarad, så att hon kunde få en förmyndare till sin hjälp. Hon gick med på det, och jag hjälpte henne att skriva ansökningsen. Den bifölls av Stranda häradsrätt den 25 aug. 1936. Till förmyndare fick hon först sin granne, lantbrukaren Oskar Persson i Boda. Från 30 aug. 1938 ersattes denne av speceri- och diversehandlaren Osvald Andersson i Pataholm, som var gift med en dotter till verkmästaren Anton Olsson i Boda. Eftersom det var uppenbart, att Faster Anna aldrig mera skulle kunna sköta gården eller utföra några som helst sysslor där, beslöt Andersson - efter samråd med släktingar till Faster Anna - att sälja gården. Efter undersökning av marknaden sålde han gården genom köpet. kontrakt den 7 nov. 1938 till dåvarande arrendatorn på gården Ernst Widerström

(född 1902 och son till den förste arrendatorn) och Ernsts hustru Elin Widerström för 70.000 kronor. Det förbehölls i kontraktet, att Faster Anna skulle äga rätt nyttja mangårdsbyggnaden utom ett par rum i övervåningen samt en del utrymmen i uthus så länge hennes hälsotillstånd inte nödvändiggjorde stadigvarande vård på sjukhem eller liknande anstalt Men 1940 hade hon blivit så försämrad, att hon ej längre kunde skötas i hemmet, där hon dittills haft Anette Holm till sin hjälp. Hon blev då intagen på ett privat sjukhem i Timmernabben, som drevs av en sjuksköterska syster Gerda, på fastigheten Gissemåla 1:90. Faster Anna blev till en början kyrkobokförd på den fastigheten. Men en ny bestämmelse, att den som vistades på anstalt av något slag skulle kyrkoskrivas hos någon nära anhörig, föranledde sedan att hon 1943 i stället blev skriven hos Ivar Dam på hans fastighet i Ålems stationssamhälle, Gunnarsmåla 10:1. Hon bodde dock kvar på sjukhemmet i Timmernabben till sin död den 5 aug. 1946 Hon var då nära 83 år gammal.

Det för gården erhållna priset, 70.000 kronor, var naturligtvis även det ett oerhört lågt pris, om man jämför med priser, som erhöles några år senare. Det var en väldigt fin jordbruksfastighet. Men Ivar, som var överförmyndare i Ålems kommun, tillstyrkte försäljningen. Och ingen av de övriga släktingarna, som blev informerade, hade något att invända. Det erhållna priset var säkerligen marknadsmässigt riktigt och förmynderskapsdomstolen, Stranda häradsrätt, godkände försäljningen genom beslut den 22 nov. 1938.

Efter försäljningen av först gården och sedan fabriksfastigheterna var Faster Helen - såsom hon uttryckte det - den sista av slakten Dam, som ägde en bit jord i Boda. Och hon framförde både skriftligen och muntligen sin stora tacksamhet för att hon fått denna jordbit i gåva enligt Mors löfte. Faster Helen var en väldigt fin och sympatisk människa. När Birgit och jag under vår bröllopsresa besökte Boda lärde även Birgit känna henne och Birgit och jag höll genom besök och särskilt brev kontakt med henne så länge hon levde. Hon avled den 1 aug. 1945 vid nära 84 års ålder. Kort därefter såldes även hennes fastighet utom slakten. Per kunde inte bo kvar där ensam. Han hade redan något före hennes död intagits på Ålems ålderdomshem.

Rosa flyttade 1939 från Boda till Timmernabben, där hon bosatte sig på fastigheten Gissemåla 1:52. Hennes son Olof följde henne dit. Dottern Ingrid hade i samband med studier flyttat sin kyrkskrivning till Göteborg redan i augusti 1936. Den 3 febr. 1940 gifte sig Rosa för andra gången och då med skepparen Nils Nilsson, född i Pataholm 1893. I samband med giftermålet blev även han skriven på fastigheten Gissemåla 1:52.

Olof började att i likhet med systemen studera i Göteborg och blev kyrkskriven där hösten 1942. År 1951 skaffade sig Rosa och Nils Nilsson - efter att förut ha hyrt bostad - en egen villafastighet i Timmernabben, Gissemåla 1:105, med adress Genvägen 5. Per Ankarberg, som enligt vad nyss sagts tagits in på ålderdomshemmet, fick komma därifrån och bo hos Rosa och Nils åtminstone från och med 1947 till hösten 1952, då han åter togs in på ålderdomshemmet. Han var sedan där till sin död 1961 vid nära 71 års ålder.

Rosa och Nils Nilsson bodde kvar på fastigheten Genvägen 5 så länge de levde. Nils avled 1973 och Rosa 1980. De fick en son 1945, Jan-Olof Robert, kallad Jan. Han bor alltjämt kvar på villafastigheten vid Genvägen 5, som han nu är ensam ägare till. Och han är den ende Dam-ättlingen, som ännu när detta skrivs i mars 1985 bor kvar i Ålems församling.

Kap. 12. Ålems kyrkogård

Såsom ovan i kap. 3 anförts begravdes Carl Dams första hustru Elisabeth Christine på Ålems kyrkogård den 28 aug. 1873. Gravplatsen valdes i ett fint läge strax söder om kyrkans kor. På samma gravplats har sedan begravts Carl Dams andra hustru Malchen, hans dotter Maria, gift Michelsen, Carl Dam själv, hans dotterdotter Karin Andersson, född Bohm, och slutligen hans dotter Anna Dam, i denna berättelse kallad Faster Anna.

I samband med boutredningen efter Faster Anna avsattes ett belopp för anskaffande av en gravsten, eftersom sten saknades på graven. Carl Dams dotterson Ivar Dam, som bodde på orten, förvaltade därefter dessa medel och det förväntades, att han skulle ordna saken. Men sedan flera år förflutit utan att det kommit någon sten på graven tog jag kontakt med Ivar och fick veta, att dröjsmålet berodde på att han inte ensam ville bestämma texten på gravstenen. Jag besökte honom då i Ålem tillsammans med min bror Stig. Efter samråd oss emellan och med Rosa Nilsson i Timmernabben och Nils Bohm beslöt vi, att på stenen skulle stå: "Fajansfabrikören Carl Erasmi Dam - Boda - Familjegrav". Därefter beställdes stenen och sattes upp på graven. Ingen annan släkting hade anmält något intresse i saken. Det har sedan av släktingar ifrågasatts om texten på stenen inte bort vara utförligare. Det hade naturligtvis varit bra, om alla som vilade i graven kunnat namnges och deras inbördes relationer kunnat angivas. Även födelse- och dödsår brukar man ju ofta ange. I detta fall förelåg emellertid endast en begränsad penningssumma och det hade kommit bestämmelser, att stenen måste hållas låg. Den hade ej plats för alla namn m.m. Och pengarna räckte inte för stenen trots att texten gjordes kort. Ivar och jag måste därför satsa vad som fattades.

Inom samma kvarter av kyrkogården finns gravar för:

- 1) Carl Dams son Adolf och hans hustru Josefina (Morfar och Mormor). Inskription på stenen: "Adolf Dam - Familjegrav".
- 2) Carl Dams dotter Helena, gift Ankarberg, jämte hennes man och två barn.
- 3) Carl Dams dotter Augusta, gift Bohm, samt hennes dotter Rosa, gift Nilsson, och Rosas make Nils Nilsson.
- 4) Carl Dams dotter Chatarina (Trina), gift Nilsson, samt hennes make Oskar Nilsson, deras i barnåren avlidna dotter samt deras son, förutnämnde Ivar Dam, och hans hustru.

På andra delar av kyrkogården finner man gravar för samtliga de i denna berättelse omnämnda stadigvarande arbetarna vid Boda fajansfabrik samt - i den mån de varit gifta - även deras hustrur. Emmy Möller är begravd strax väster om kyrktornet.

SLUT